

Kolostor és humanizmus Mohács után (1526—1550)

Az a határvonal, melyet multismeretünk szellemi életünkben a mohácsi évszámmal meghúzott, bármennyire a politikumban történt átalakulás adta meg élességét, irodalmunk fejlődésmenetében is joggal korválasztó. Néha talán túloztuk is ebbeli szerepét. Irodalmi multunk minden összefoglalása e dátum után új, az ismeretlenségből előbukkant nevekkel kezdődik s a nevek viselői az életrajzi adatok kevés száma következtében még a bizonytalan életkezésnek romantikus ködébe is burkoltak. Komjáthi Benedeknek, Pesti Gábornak és Sylvester Jánosnak, kikkel mint írókkal az összefoglalások e kezdő pontjain találkozunk, ismeretlen életsorsa, mint ha az új eszméket és formákat teremtő chaoszt jelképezné. A homályos sorsú kezdemények mögött azonban meg kell látnunk az irodalomnak azokat a jelenségeit, melyek még a nemzeti katasztrófát megelőző időből eredtek. Kolostori irodalom és humanizmus e hagyatéka és mindkettő átlépte a mohácsi határvonalat. Elmulás és átalakulás következett e lépés után, de mindez az elmulás és átalakulás folyamat, és pedig huzamos folyamat volt. Az 1526-os dátum nem jelentette a mult eredményeinek egycsapásra való eltűnését.

Mereven megtartván ezt az irodalomtörténeti szentesítésű határvonalat, elsőnek magyar nyelvű kodex-irodalmunk 1526 utáni élete kívánja magának a figyelmet. Az áttekintés némi számot adhat irodalmunknak arról a rétegéről, mely ugyan egyre keskenyebb keretek közé szorult, de még e szűkített életlehetőségeiben is multból örökített maganyelvű irodalmi hagyományt jelképezett. Az idő új jelenségei mögött ez volt a leginkább homályosodó háttér, de mégis csak háttér, mely az egész történeti képéhez életszerűen hozzátartozik.

Szerzetesrendjeink története tudósít arról, miként néptelenedtek el kolostoraink, melyek ennek az irodalomnak létrehozói és használói voltak. A kolostorok menekültek, mert a török felvonulásának útjába estek, vagy mert a politikai zavarokban a foglaló világi

nagyok tették rá a kezüket. Nem egy kolostor elhagyásáról az időpontok is ismeretesek. A margitszigeti Domonkos-rendi apácák első, 1529-es elmenekülésük után még visszajöttek, de 1541-ben végérvényesen üresen maradt rendházuk, mert Nagyváradra költöztek. Az óbudaiaiak már 1526-ban Nagyszombatba voltak kénytelenek futni s vissza többé nem is térhettek. Magyar nyelvű kolostori irodalmunk e két legjelentősebb tűzhelye tehát hamarosan kialudt. A többi kolostor tagjai valamivel később hagyták el székhelyüket. Az ozorai harmadrendi apácák, kiknek valószínűleg a Kulcsár-kódex volt birtokukban, 1543-ban menekültek Pápára, a nagyváradiak mindazzal együtt, ami egyben margitszigeti hagyaték is volt, csak a reformáció bihari elterjedésével, 1566-ban, Nagyszombatba, a sárospataki klarisszák pedig 1556-ban ugyancsak Nagyszombatba. Az óbudaiak ideiglenes nagyszombati állomásukat 1541-ben hagyták el és Pozsonyban állapodtak meg. A somlyóvásárhelyi apácák, a Lányi-kódex birtokosai 1566 után menekültek ugyanoda. A kolostorok elnéptelenedése és pusztulása tehát, amint az előbbi évszámok mutatják, nem történt egyszerre. A támadásoktól időlegesen megkímélt kolostorok csendjében még Mohács után is folyt a kódexek készítése. A városlódi kolostorban 1527-ben még dolgozott a névtelen karthauzi. Az 1529 után ismét visszatért margitszigeti apácák kolostorában 1531-ig írta Sövényházi Márta, majd két társa az Érsekújvári-, valamint Thewrewk-kódexet. Nyujtódi András 1528-ban készítette huga számára Tövisen a Székelyudvarhelyi-kódexet. A marosvásárhelyi kolostor egyik Katalin nevű apácája számára a század második negyedében írták a Lázár-kódexet. A már említett Kulcsár-kódexet az akkor még nem fenyegetett ozorai klostrom harmadrendi apái használatára 1539-ben másolták Ozorán. A Mohács utáni hontalanság idején sem szűnt meg a klarissza- és dömés-kódexek tartalmi és szövegbeli érintkezése, emlékeztetvén a nyugodalmasabb évek primitív irodalmi fogalmára. A Kazinczy-kódex utolsó darabját 1541-ben fejezték be mikor az óbuda Kláranővérek már elvesztették otthonukat. Valószínű, hogy ezt a fejezetet már menekülésük végső állomásán, Pozsonyban írták. Ismeretesek azok az évek is, melyekben több más kódexünk írása befejeztetett. 1531 a Teleki-, 1532 a Tihanyi- és Kriza-kódexek befejezési esztendeje. Nyomon követhetjük egy darabig az írók vagy másolók Mohács utáni életét is. Sövényházi Mártát már említettük. Pápai Pál, a Kulcsár-kódex írója, 1533—35-ben a zalamegyei Taládon volt házfőnök, majd Ozorán őr. Sepsiszentgyörgyi Ferenc, a Teleki-kódex készítője 1537—44-ben várpalotai, majd füleki gvárdiánként működött, 1544-ben pedig a csiki kolostorba rendelték. A legújabb adatok szerint az öreg Vásárhelyi András 1533-ban halt erőszakos halált a várpalotai kolostorban, midőn Szapolyai János, részben török segítséggel, a kolostort Móré Lászlótól elfoglalta.

Az adatok egyidőben mutatnak széthullást és elkésettnek látszó, alkalmoszerű keletkezést. A könyv mindenképpen vándorútra kény-

szerűlt: tudatos megmentés és véletlen továbbjutás egyaránt kimozdította keletkezése helyéről és olvasói köréből. A könyvek zöme kétségtelenül a nyugati védett helyekre, mindenekelőtt Nagyszombatba, Pozsonyba és részben Érsekújvárra került. Megmaradt nagyrészt apácák birtokában. Egy darabig talán még élt eredetük tudata is. A Virginia-kódexben, melyet az óbudai klarisszák vittek Pozsonyba, ez a 16. századi bejegyzés olvasható: „Conventus posoniensis de veteri buda“, halvány jeleként a kibocsátó fészekre való emlékezésnek. Azok a kódexeink, melyek a későbbi céltudatos tudományos kutatás eredményeként e tájékon bukkannak majd fel, továbbra is mind apácák használatában voltak. A Gömör-kódex címlapja például még a 16. század végén készült. A használat nyoma — könyvbejegyzések formájában — különösen gyakoriak 1600-tól kezdve. 1600 utáni női kéz írta a Kazinczy-kódex egyik lapjára az olvasmányban való érzelmi részvevést jelentő, sajnálkozó „szegény“ szót; a Lányi-kódexet egy klarissza a 17-ik században ajánlta gyakori olvasmányul egyik társnőjének; a Festetich-kódexben ugyane század elején valaki bejegyzéssel figyelmeztet az összezavarott lapok helyes rendjére, sőt ebben az időben tartalommutató is készült hozzá; az Érsekújvári-kódexben a változó nyelvi tudat még a régiségben kijavított egy-egy a tartalmat az új olvasó előtt nem teljesen fedő szót. A Mohács utáni évtizedekben némely eredetileg világiak számára készült kéziratos könyv is újra apácák kezébe jutott, mint a hírhedt Kinizsiné Magyar Benigna imakönyve, mely már 1531 előtt a margitszigetiek könyvvállományát gyarapította. Több esetben azonban az irodalmi készlet másirányú elmozdulására találunk példát. 1542-ben a protestántizmushoz hajló Batthyány Kristóf rajtaütött a remetinci kolostoron, feldulta és értékeit, köztük a Festetich-kódexet, Németújvárra szállíttatta. Nem messze az idő, hogy a szigeti Zrínyi Miklós veje, Batthyány Boldizsár (†1590), ki a fegyverek zöreje közt is talált időt és alkalmat gazdag könyvgyűjtemény létrehozására, beállítja a kódexet a könyvtár polcain ott álló Luther- és Melanchton-művek mellé. Jelentős és életszerű szimbólum ez: két vallás találkozása a műveltség egygyemósó folyamatában. Az ő könyvtárában lehetett a Keszthelyi-kódex is, melyet Szombathelyi Benedek ajándékozott oda egy nagy ellenreformációs tiszogatás alkalmával a 17. század közepén egy Sankó Miklós nevű világi, sőt éppen protestáns embernek. A „régí Pápstás Psalterium“ (Sankó könyvbejegyzésének szavai) itt már a protestáns könyv védelmének lett tanúja, sőt egyik lapja protestáns éneket örökít meg. Világi tulajdonban volt már ekkor a Teleki és az Apor-kódex is. A Debreceni-kódex az 1600-as évek elején nem női rendé, hanem barátoké és hamarosan világiaké lett. Egyik ily világi tulajdonos meg is javította a romló könyvet: „Ez könyvet — írta egyik lapjára — építgettem meg az Úrnak nevében, mert szép dolgokat olvastam benne.“ Néhány évvel később a hidasi iskolamester felesége halálának dátumát jegyezték bele. A kódex a kolos-

torból száz év alatt megtette az utat a cellától vagy a kolostor könyvesházától a kis család szobájáig. Igaz, e század nagy írói már maguk is emlegették a régi magyar kézíratos könyveket. Rimay János olvasott még egy Mária királyné kezében megfordult imádságoskönyvet s ez alkalmat adott neki arra, hogy a magyar nyelv nagy haladását állapítsa meg, midőn Balass Bálint verseit helyezte melléje; Szenczi Molnár Albert kereste, de nem találta a magyar kézíratos könyveket; Káldi György súlyos ellenreformációs érvként emlegetett egy megbízható embert, aki egy kétszázészteendő magyar bibliafordítás-részletet látott.

Itt nem követhetjük kódex-irodalomunk egész történeti, — mondjuk, — utóéletét, mely az olvasmányi használat alkalomszerű emlékein vezet a szaktudományos felfedezésig és a multismeret szerves elemévé válásáig. E rövid bemutatás célja csak az, hogy vázlatosan jelezze Mohács előtti irodalmunk egyik jelentős rétegének szétbomlását és későbbi irodalmi életünkben való elhelyezkedését. Magyar nyelvű kódex-irodalomunk előbbi egységes életkerete széttöredezett, az elmulás valóban a legteljesebben reá várt. Eltűnésre ítélte az irodalmi szöveg megrögzítésének módja is, a kéziratosság. A termő helyek eltűntek, a könyv, az olvasmány azonban kézíratos formájában is élt és hosszú ideig szolgált épülésére azoknak, kiknek véletlenül kezébe jutott. A kódex-irodalom, legalább is arra az időre, míg változó nyelv és írásmód a vele való olvasmányi életet lehetővé tette, elhelyezkedett abban a még hosszú ideig számottevő terjedelmű, kézíratos irodalomban, mely a megnövekedett nyomtatottal szemben is őrizte létét és érezte jelentőségét. Két század túlnyomóan vallásos olvasmányi érdeklődése nem is engedhette teljesen veszendőbe menni. A kolostorok a 16. század közepére már mind bezárultak, kiürültek, a könyv megmaradt olvasóival és íróival továbbvándorolt, új olvasókat keresett és talált. A könyvíró barát az ország széleire huzódott, menedéket adó klastromokba, vagy a vallásosság új hullámától elragadva wittenbergi tanulmányok után mint országjáró reformátor lépett a cselekvés terére s vállalta fel újra, előbb csak élszóban, de később írásban is, a lelkek magyar nyelven való építésének munkáját. Kézszelfogható adatok bizonyító ereje nélkül is ilyen lehetett az útváltás, melyre ez az irodalmi műveltség a továbbalakulás felé elindult. Komjáthi Benedek igen valószínűnek látszó kapcsolatai a Döbrentei-kódexszel, Dévai Bíró Mátyás utalásai a régi kéziratok betűformáira, valamint a Batthyány-kódex sejtetik a szálat, melyek a régi az újjal is összekötötték.¹

¹ A magyar kódex-irodalom utóéletére nézve főforrások a *Nyelvemléktár* kötetéhez írt bevezetések. — Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. — U. a.: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935. — Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete I—II. köt. Bp. 1930. — Hóman—Szekfű: Magyar történet IV. köt. A XVII. század, Bp. — (E négy utóbbi mű a további részek kidolgozásában is iránymutató volt.) — Timár Kálmán. Néhány fe-

A magyarnyelvű kódex-irodaloménál láthatóbb vonalai mutatkoznak a kolostori latinságénak. Élete bizonyára mindig nagyobb tekintélyű volt, mint magyarnyelvű testvéréé, vagy inkább leányáé. Egyetemességnek szólt, nem úgy, mint a nyelvi elkülönülést megkezdő magyar kódex. Művelői közt már a középkor folyamán nem egy európai tekintélyt találunk, kik részben személyes munkájukkal, mint tanárok, részben mint európai hírű művek szerzői hatottak eredő helyüktől messzeeső szellemi területekre. A szöveg megszilárdításának új módja is előbb állt rendelkezésükre, mint a magyar apácáknak dolgozó kódexíró számára. Majdnem félszázaddal a magyarnyelvű nyomtatott könyv megjelenése előtt ez az irodalom már megtalálta a nyomtatás közvetítő módját. Az egyházi latin irodalom írói és olvasói magában a műveltségben is fentebb álltak s az egyetemi tanulmányok, a világgal való erősebb érintkezések, különösen a vezető állással bírók részéről, magát ezt a szigorúan egyházi rendeltetésű irodalmiságot állandó és erősödő nyomással közelítették a másik uralkodó és a saját magasrendűségét még biztosabban hirdető latinság, a humanizmus felé. Férfiak irodalmo volt ez, nem nőké, a középkori „litteratura“ művelői állandó, minőséget is ellenőrző figyelmének kitéve.

Azt a latinnyelvű szerzetesi irodalmat, mely Mohács után, nagyjában a század közepéig, a maga korlátozott lehetőségei szerint élt, a multbatekintés jellemzi. A megrendült szervezet és a lazuló rendi fegyelem helyreállítására való törekvés igen természetesen vitte az írói szándékokat a mult felé. E mult felé tekintés elsőrangú képviselője volt a pálos Gyöngyösi Gergely, rendjének krónikása, aki egyik rendtársa korábban elkezdett művét 1525-ben kezdte folytatni. Hogy ez a multbanzés más rendben is hasonló erővel folyt, igazolja az a tudósítás, hogy a sóvári kolostorban 1535 táján íratnak össze egy kéziratot, mely a cseri barátok történetéről szólt. A cél nem mindenütt pusztán a megörökítés volt, hanem a megingott világ ellenében a megállásra való példaadás. Szerzetes-rendjeink történetében számos oly gyűlésről és határozatról olvasunk, melyek 1530—40 táján a fegyelem helyreállítása és szigorítása érdekében jöttek létre. Már korábban megindult reformtörekvések és a reformáció hatása következtében kényszerült szabályozások találkoztak ebben az időben. Gyöngyösi Gergely még Mohács előtt írta meg könyvét a rendtagok teendőiről, majd Rómában megjelentek magyarázatai rendje alkotmányához, később pedig intelmei a szerzetesi jámbor életre. Krakkói nyomtatvány volt a rendalapító Remete Szent Pál életéről szóló munkája. A pálosok ez időben vikárius ge-

rencrendi írónkról. It. 1914. — *U. a.*: Magyar kódex-családok. It. K. 1927: — *U. a.*: Káldi György a legrégebb magyar bibliafordításról. It. K. 1927: — *U. a.*: Domokos-apácák birtokába jutott kódexek. It. K. 1930. — *U. a.*: Dunántúli magyar kódexek sorsa. Pannonia 1935. — *Melich János*: Az Orthographia Ungarica és a magyar helyesírás, M. Kszemle 1908. — *Farkas Gyula*: A Döbrentei-kódex és Komjáthi Benedek. M. Nyelv 1914.

nerálisa, Pesti Gáspár, 1532-ben adta ki, ugyancsak Krakkóban, könyvét a vizitáció módjairól, miután egy évvel előbb közrebocsátotta exhortáló beszédeit „ad viros religiosos“. A rendi mult példát mutató történeti megszilárdítása, a fegyelmezés módjainak új megfogalmazása felelevenítette a mult hasonló írásműveit is. Szalánkeméni Jánosnak, az 1488—92-ben működött vikárius generálisnak „Rubricá“-i 1536-ban kerültek ki Krakkóban a sajtó alól s 1540-ben egy párisi nyomda az 1487-ben a híres szentlőrinci kolostor vikáriusának, Tatai Antalnak a breviáriumát készítette el és gyarapította vele a század 30-as éveiben megjelent, Velencében nyomott hazai használatra szánt pálos breviáriumok és missálék számát. Az egyik ilyen breviárium a szerzetesrendek utolsó pártfogójának, Fráter Györgynek a költségén készült el.

A Mohács előtt megkezdett élet tehát folytatódni látszott. A szalvatoriánus ferencesek 1530-i gyűlése elrendelte, hogy a szalárdi kolostorban könyvtárszobát kell építeni, 1550-es váradí gyűlésük pedig újra szabályozta az ebédlőben való felolvasást és meghagyta, hogy ne csak az ifjak olvassanak fel, hanem az öregek is sor szerint. Tudjuk, hogy mind eme jelei az életnek nem egészen teljes értékűek. A férfikolostorok száma is egyre fogyott, az írók kevesbedtek (a mult írásainak nyomtatásban való megjelentetése ennek is következménye lehetett), a rendtagok nem egyszer eretnokségben voltak gyanúsak, fegyelmetlenkedtek. De mégis ez a nagyjában a század közepéig élő, még a középkor életlendületéből táplálkozó szerzetesi latin irodalom volt az, amely a maga vékony vonalaival a középkort az Oláh Miklós nyomában megindult ellenreformációval összekötötte. Ennek az irodalomnak is az volt az útja, mint magyarnyelvű testvéréé, a kódex-irodalomé: az ország szélei, főképp észak felé kezdett szorulni. Élete mégis szívósabbnak mutatkozott mint emezé. Azzá tette latinsága és a nyomtatás. A könyvnek nyomtatási helye, Velence és Krakkó, e szívósság más okaira is utalhat. Mind két hely az újnak is kisugárzó pontja volt. Velence ugyan már a ragyogó multból való élés útjára lépett, de Krakkó napja ez időben járt a tetőponton. A szerzetesi latinság élete humanizmustól is kapott olyan nedveket, melyek e nehéz időkben az élet valamelyes folytatását lehetővé tették.

A kolostori latinságnak a humanizmussal való Mohács körüli érintkezésében különösen a pálos rend tagjainak irodalmi munkássága mutat fel jelentősebb tényeket. Bármennyire kontemplatív szerzet voltak, bármennyire hangsúlyozták is első reguláik mind annak kerülését, ami őket a „felsőbb tanulmányok felől“ zavarhatná, a humanizmussal való kapcsolatnak már Mátyás király idejéből van nyoma. A Buda melletti szentlőrinci kolostor tagjai használták a Corvina könyveit. Gyöngyösi Gergely bizonyára nem ok nélkül emleget oly gyakran egy Mihály nevű pálost, aki a 15. század közepén Párisban és valószínűleg Páduában is tanult. Nagy tudós volt, de mint szerzetes nem nagyon tüntette ki magát, noha

tulományaival dicsőséget szerzett a rendnek. Résztvett egy Mátyás király jelenlétében folytatott vitában és ebben le is győzte dömés ellenfelét. Tudománya azonban elkapatta, új szabályokat akart a rendre ráerőltetni, hogy csak a tudományos fokozatokat elért rendtagoknak legyen beleszólásuk a vezetésbe. Végül is visszament Párisba, magával vivén nagyszámú könyveit. A Mohács előtti jelek között Hadnagy Bálintra is gondolnunk kell, mint olyanra, aki a zárt kolostort a nyitottabb világisággal összekötötte. Szerzetbe lépése előtt katoná volt s két műve közül az egyik a humanizmus kedves tárgyköréből, az asztrológiából merítette anyagát. Ugyancsak Mohács előtről van adat arra, hogy a hazai humanizmus egyik képviselője a kolostorból hívott maga mellé egy pálost könyvek díszítésére. Ernuszt Zsigmond ez, a Bonfinitól nagy dícsérettel emlegetett humanista pécsi püspök, aki kérvényt küldött a pápához, hogy Szegedi Gergely pálosrendi scriptort és miniátort mentse fel minden rendi szolgálattól, hogy a püspökség számára könyveket készíthessen. Nem lehetetlen, hogy Szegedi Gergely a püspök magánkönyvtárának is dolgozott és később Szatmári György, majd Thurzó Zsigmond közelébe került. A világiak kezébe került renaissance-díszű magyar pálos-kódexek bizonyító erejére itt elég csak hivatkoznunk.

Kolostor és a világi előkelőségek ily érintkezése volt a feltétele annak, hogy maga a kolostori eredetű irodalom felvett magába e világi előkelők uralkodóvá terjedt műveltségéből, a humanizmusból is bizonyos elemeket. Világi humanizmust és kolostori vallássosságot a közös irodalmi nyelv közelített egymáshoz. A bencés Nagyszombati Márton Opusculuma eddig a legnagyobbbarányú megjelenése e találkozásnak. A találkozás első formái azonban a latinság területén maradvá, nem ilyenek lehettek. Közérdekű vallásos tartalom és humanista vívmányú stíl, valamint forma együttes jelentkezése volt az. Mintát és kiinduló pontot adhattak azok a külföldi pap-költők, kik a renaissance-világiasság és a pogánysággal való kacérkodás teljében sem veszítették el maguk alól a középkori vallásság talaját és írói gyakorlatukban nem mentek tovább, mint bizonyos stilbeli és formai ujdonságok átvételéig. Így a maguk igénytelenebb munkásságával, tudatos vagy öntudatlan fékezésükkel már összeegyeztették a keresztyénségnek és a humanizmusnak a nagyobbak számára nem egyszer kínzóan megoldatlan kettősségét. Egyet közülük mindjárt idézhetünk: az olasz Antonius Mancinellius Veliternus-t (1452—1505), aki latin nyelvtanon kívül azt a latin Szent Miklós-legendát írta, éppen olyan bizonytalan mértékű szaffikus versben, mint amilyen felemás formában öntötte át e költeményt a mi Pécsi Ferencünk. Ugyanitt emlékeztetünk a tudós németalföldi karthauzira, Levinus Ammonius-ra, Oláh Miklós barátjára, aki görög kéziratokkal tisztelte meg magyar barátját. Hogy magyar humanistáknak vallásos tárgyú művei papi használatra szánt kéziratok könyvekbe belekerültek s így mintegy besoroz-

tattak a vallásos latin irodalomba, van rá példa. Janus Pannoniusnak „De Epiphania Domini” című carmen-jét egy 1462-ből való breviárium egyik tiszta lapjára rájegyezte valaki a 16. század elején s ugyanitt egy másik lapon Geréb Lászlónak, az emlegetett humanista felirat-gyűjtőnek egy imádsága is megtalálható. Anélkül, hogy mind ennek valami különös hagyományteremtő erőt tulajdonítanánk, igen természetes folyamat volt, hogy a humanizmus formai eredményei a vallásos tartalommal találkoztak. Így ajánlotta még Mohács előtt, 1524-ben Buzás Ferenc, valószínűleg pálosrendi szerzetes, Homonnai-Drugeth Gábornak Antonius Sabellicus „elegantí stilo poetico” írt Szűz Máriához intézett elégiáit. Epigrammát is írt elébe, felruházta mindazzal a külsőséggel, mely a humanista kiadványok sajátja. Ahogyan a tiszta humanizmus a kiadás révén építette bele a maga jelenvaló életébe az antikvitás műveit, hasonlóképpen adaptálta a világi műveltséggel már nem egy ponton találkozó szerzetes azt az irodalmi anyagot, mely régi tartalom és új forma egyesüléséből a külföldön létrejött. A magyarországi pálosok latinnyelvű irodalmi munkássága mutatja, hogy az ily tudatos összegegyeztetéseken túl is mentek és a rendtagok maguk is írtak vallásos tárgyú, de antik formájú költeményeket. A feljegyzések szerint Csanádi Albert megírta a rendalapító Szent Pál életrajzát „carmine heroico” és ezzel a rend olvasmányai között oly gyakran szereplő Szent Pál-életrajzot a megújított formába ültette át. Közvetlen Mohács előtt élt az egyik magyar pálos kolosorban a lengyel származású Batt István. Versekert írt, elégiai és szaffói formában.

Ez a pálos eredetű latin irodalom, jelképeként az eddig még nyomon alig követhető egész kolostori latinságnak, a rendi kerekiek megtartása mellett felvenni látszott az irodalmi közösségnek, szinte szervezethez azok a jegyeit, melyek a humanista latinság tulajdonai. Értjük ezeken az irodalmi munkásságnak személyes kapcsolatokkal átszőtt vonásait s ezek külső megnyilvánulásait, az frók egymáshoz intézett könyvajánlásait. A szellemi együvértartozásnak e hangsúlyozott módja átkerült Mohács körül és után a szerzetes rendbe, oly keretekbe tehát, mely a közösségnek eddig csak az Istennek való szolgálat regulákkal létrehozott és megszabott formáját ismerte. Ennek a humanista színű irodalmi közösségnek a pálos renden belül is ismeretes egyéni középpontja és irányítója, Pesti Gáspár, a szentlőrinci, később erdélyi vikárius, majd prior provinciális és lengyelország vizitátor. Ő maga is író volt, nevét már a rend fegyvermezését és reformálását célzó műveknél emlegettük. 1531-ben ő adta ki Gyöngyösi Gergely Decalogusát, két másik rendtársával együtt. Az egyik közülük, Balázs fráter (csak ennyit tudunk róla), viszont neki ajánlotta 1536-ban kibocsátott evangélium- és episztola-magyarázatait.

Pesti Gáspár személye vonja tárgyalásunk körébe ennek a hatóerejében egyre gyengülő kolostori latinságnak ez időbeli legjelentősebb alakját, Gregorius Coelius Pannoniust. Irodalmi munkássága,

mely felvett időszakaszunk második felére esik, már némi összefoglaláshoz is ad anyagot. A humanizmus és a reformáció kereszt-tüzébe került kolostori latinság küzdelme az ő alakjában fejeződik ki. Eddigi ismereteink szerint az alsólendvai Bánffy-család tagja volt. Családjáról az Érdy-kódex névtelen karthauzija azok között a magyar nemes urak között emlékezett meg, „kik különb-különb szent kalastromokat rakattanak és ezvilági jószággal megajándékoztak“. A család különösképpen a pálosokat pártfogolta. Gregorius Pannonius tehát, ha a róla szóló szórványos feljegyzések igazak, egyike azoknak a főrangú származású ifjaknak, akik — mint más területen idézendő kortársa, Frangepán Ferenc — a kihunyó középkor idején a kínálkozó világi tevékenység vagy az ugyancsak világi teendőkkel egybekapcsolt egyházfejedelmi pálya helyett főúri műveltségükkel és irodalmi hajlamaikkal a szerzet magányába vonultak. Neve 1534-ben tűnik fel először. Ekkor a Gömör-megyei gombaszögi pálos kolostor lakója volt. 1537-ben a római Mons Coelius Szent Istvánról elnevezett kolostorának lett a perjele. Az adatok szerint 1550 táján halt meg. Két latin levelén kívül három nagyobb munkája ismeretes. Az elsőt 1537-ben adta ki Velencében. Szent Ágoston szerzetesi regulái ezek, rendjének régóta alkalmazott szabályai, latin szövegben, de melléjük állított magyar értelmezésekkel. A munka Pesti Gáspárnak, akkori prior generálisnak van ajánlva. Az ajánlás szerint ő volt, aki a szerzőt a már régebben befejezett munka kinyomtatására buzdította. Másik műve nagy szabású Apokalypsis-kommentár. 1547-ben jelent meg ugyancsak Velencében. A könyvet, mely a 16. század szellemtörténeti szempontból oly jelentős olvasmányát magyarázza, 1571-ben Párisban és 1682-ben Nagyszombatban is kiadták. Harmadik műve, az Énekek-Énekéhez írt magyarázat, csak 1681-ben jelent meg Bécsben a pálosok költségén Szelepcsényi Györgynek ajánlva. Szerzőjük neve az európai kortársak előtt is jólismert és magasztalt volt, a művek maguk pedig, noha külföldön készültek, hosszú ideig benne éltek a magyar katolikus műveltség folyamában. Gregorius Pannonius ellenállhatatlanul felidézi Temesvári Pelbárt nevét. Régi hagyománya irodalomtörténetünknek, hogy az ő személyében lássuk a hattyút, mely a régít az ujabbtól elválasztja. Bizonyára igaz is ez, de régi és új élmény oly küzdelemben senkiben nem állhatott, mint Gregorius Pannoniusban. Ő a régi mellett döntött ugyan, amíg élt, de az utókor mégis megérezhette lelkében a küzdelmet és az ingadozást. Apokalypsis-kommentárja a 18. században indexre kerül. A könyvek, melyek társaságában ezt a tiltott olvasmányok jegyzékében megtaláljuk: Tubero Commentárjai, Bonfini Symposion Trimeronja és Dávid Ferenc művei.

Még életében vagy felvett korhatárainkon belül megjelent két műve közül az első pontos beleilleszkedés volt abba az irodalmi folyamatba, melyről rendjével kapcsolatban az előbb már szóltunk. Szent Ágoston reguláit adta ki először, mellékelt magyar komment-

tárral. Előszavának latinságában nem egy nyoma van a humanista próza hatásának. Az Isten nála is „optimus et maximus“, Pesti Gáspár, a könyv ajánlásának címzettje „virtutum omnium cultor eximius“, aki éjt-napot egyébe tesz, hogy lelkének gyönyörűségére valamit olvasson vagy halljon; ha magyaráz, beszédéből nem hiányzik a „vis suavior dicendi“. Halljuk a szokásos szerénykedés hangját is: művét nem ítélte olyannak, hogy kiadásra méltó volna, de mások kérték, Pesti Gábor meg egyenest parancsolta, hogy bocsássa közre munkáját. Tiszteletében annyira megy, hogy a könyv végén levő rendi eskü szövegében is Pesti Gáspár nevének kezdőbetűjét teszi bele annál a mondatnál, mely a vikáriusnak való hűségfogadalmat tartalmazza. Szerzetesi engedelmesség-tudat és a humanizmussal felszabaduló írói formulaérzék veszi körül a könyv közepkorra visszamutató és a maga erejét onnan merítő tartalmát. Magyar és latin szöveg hordozza ezt a tartalmat, nem a nyelvgyakorlás céljáért, hanem az olvasott tartalom maholnap egyszerre és egyenrangúan érvényes eszközeként. Az 1530-as évek meglehetősen bonyolult nyelvi tudatnak is jelentős emléke Gregorius Pannonius könyve.

A szerzetes előtt ez volt az egyik irodalmi mód a változó időben való megállásra: visszanézni az erő és a biztos szervezettség idejébe és onnan előhozni az egyensúlytadó tartalmat. Éppen úgy, mint a korabeli humanizmusnak 1526 előttről származó, de Mohács válságába szorult rétegének. Ez a régre tekintő s amint láttuk, főként a pálosok által művelt irodalom azonban, ellentétben e régibb humanizmussal, mely hovatovább csak a politikai biztonság és a béke szolgálatába lépett, egyszerre két arcvonalon is kénytelen volt felvenni a küzdelmet. Egyfelől az antikizáló humanitással, másfelől a reformációval. Gregorius Pannonius munkássága itt is némely támaszpontot ad. 1534-ben folyt le közte és Bebek Imre gyulafehérvári prépost titkára, Simontornyai Gergely (Gregorius Musophilus) között egy nevezetes levélváltás. A prépost titkára bizonyára annak a János király mellett elhelyezkedett félig világi, félig még egyházi jellegű humanizmusnak volt a képviselője, melyhez a Dévai Bíró Mátyást támogató Bácsi Ferenc is tartozott. Gregorius Pannonius és Simontornyai Gergely levélbeli vitája azzal kezdődött, hogy a prépost titkár az egyháza mellett kitartó pálosnak Luther postilláit ajánlotta olvasásul, mert „ennél szebb könyvet a világ még nem látott“ (sol hic ea Postilla librum elegantiore non vidit). A vita, amely a kor általános érdeklődésének megfelelően akörül forgott, vajjon mennyiben iránymutatók a Biblián kívül kialakult hagyományok, ki az Antikrisztus és szabad-e a papoknak házasodniuk, a néhány levélen át is egyre keményebb hangon folyt és a „Musophilus“ humanista előkelősége, valamint a szerzetesi alázat egyaránt megtépázva került ki belőle. Mégis igen jellemző, hogy abban a mozdulatban, amellyel Gregorius Pannonius a „szökevény“ Luther írását magától elhárította, része volt majdnem olyan elkülönítő haj-

lannak, mint amilyen magára a humanizmus előkelősködéseire emlékeztet. A terjedő világi műveltséggel a hitében megálló szerzetes az „initiati“, a beavatottak exkluzivitását szegezte s Luther könyvét már első levelének legelső sorában ezzel a mozdulattal tolta el maga előtt: „Quum mihi *proletarii* non multi placeant, adduci non possum, ut *ingenium cuius committam*.“ „Homo nullius plane eruditio-nis“ — írta Dévai Bíró Mátyásról egy évvel később egy ugyancsak szerzetes vitázó, a humanista bécsi püspöktől, Fábri Jánostól (1530-ig budai prépost) támogatott Szegedi Gergely ferences abban a könyvében, melyben a reformátor egyik kéziratban terjedő munkáját cáfolta. A szerzetesi latinság maga is a tudás magasiatáról kezdett beszélni. Gregorius Pannonius második nagyobb műve, az Apokalypsis-magyarázat más tekintetben is felfedi sajátos keveredését a szellem állandóan egymásba ütköző áramlatainak. A tudás és a ráció lendületével vetette bele magát a rejtélyekkel teli könyv magyarázatába: „Lateant in singulis eius verbis multiplices intelligentiae, sed non proinde spes nobis intelligendi prorsus eripitur.“ A világ műveltség „mons Parnassus“-ának helyére a Jelenések könyvében titokzatos ragyogásban felemelkedő Isten-hegyet állította, mely „montibus totius mundi celebrior et ipsis Helicone Parnassove, Musis olim, et Apollini sacris, e quibus Parnassus Castalio, Hypocreneo Helicon fontibus celebris fuere, quoque potu repente *Poetas evadere stulta credidit antiquitas*“. De ugyanakkor Krisztus arca majdnem a műveltségbeli humanizálódás színeit vette fel könyvében. Beszélt Krisztus stílusának különféleségéről, arról a hatásról, mely hallgatóit „capti dulcedine verbi“ elfogta, külsejéről („forma prae filiis hominum preciosa“), szónoki erejének nagyságáról, „in quo solo *omnis Idea perfecti consummatique orationis absolvitur*“, mert amit mondott, olyan volt, hogy „nec Latinus orator in suo oratione invenit“. Ő, Krisztus, volt az, aki azért született, hogy új tudományt hozzon e világnak, „orbem in *nova studia* convertere ador-tus“.

A római Mons Coelius magyar pálosa hite megtartásában az eszmék változataival küzdött. Ugyanekkor egy másik nagyobb névre jutott rendtársa, kívül minden jel szerint levelezésben is állt, Erdélyben egy ország megtartásán fáradozott a politikai tettek zür-zavarában és az idő minden percben új magatartást kívánó követel-ményei között. A kolostori műveltség kettejükben járta végig azt az utat, melyet a megváltozó földi szellem elébeszabott. Fráter György halálával a megmaradt kolostorok el is veszítették utolsó istápolójukat. A külső erők azonban csak befejezték azt a munkát, melyet a szellem bizonytalanságai megkezdtek. A kolostor irodalmi hivatása egyelőre befejeződött.²

² Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története, Bp. 1922—24. — Kürz Antal: A magyarországi pálos-rend története, Bp. 1889. — Fraknói Vilmos: Hadnagy Bálint munkái. M. Kszemle, 1901. — Régi Magyar Költők Tára

A kolostori eredetű és rendeltetésű irodalom akár a magyar, akár a latinnyelvű részét tekintjük, létében nem volt olyan értelmében függvénye a politikai helyzetnek, mint a tiszta humanizmus. A kolostorok üresen maradtak, világi kézre jutottak, elpusztultak s a terjedő protestantizmus még az utolsó hantot dobta az itt kialakult irodalmi műveltség sírjára, de a pusztulást hozó tények maguk is másodkövetkezmények voltak abban a megoszlásban, mely az ország vezetésében beállott. A kolostor irodalmának léte nem volt összekötve az udvar életével, vagy egyes világi nagyságok magatartásával. Lehettek e világiak időnként támogatói, esetleg megrendelői, de sohasem életét döntően befolyásoló tényezők. Ez az irodalom Isten szolgálatából, nem pedig emberek dicsőségére jött létre.

A humanizmus léte ezzel szemben szorosan összefüggött a világi kormányzás pillanatnyi állapotával. A kolostori barátnak nem kellett döntenie, hogy a megoszlásban hova tartozzék, e döntést elvégezték a felette álló egyházfők, a humanistának ellenben választania kellett. A „mutatio vitae“, az ezekben az években humanistáink írásaiban olyan gyakran előforduló kifejezés jelöli meg azt a kérdéstömeget, amelyre mindegyiküknek valamiképpen választ kellett adnia. Anyagi létük, a politikai tevékenységet is kívánó életformájuk, kiadványaik pénzelőinek, tapsoló közönségüknek keresése az, midőn erre a kérdésre felelnek. Ez a döntés Mohács után azonnal szükségessé vált. A politikai kormányzás tekintetében két részre vált országban maguk a humanizmus hordozói is két csoportra oszlottak. Ez a szétoszlás nem volt végleges: másfél-két évtized múlva az új műveltség képviselőinek újabb csoportosulásáról kell beszélni, de ez a döntés most véglegesnek, mert az elkerülhetetlen helyzetből kikényszerültnek mutatkozott. Az irodalmi műveltség vívóinak kétéválása egyuttal azt is magával hozta, hogy az ország keleti fele éppenúgy nem maradt kulturhatások nélkül, mint a nyugati. Egyelőre még mindkét, sőt mindhárom országrész egyforma ütemben vett részt a műveltség mozdulataiban. A nyugati színezetű műveltségi életből nemsokára kilépett a török által megszállt országrész, de a megmaradtakban oly értelmű megoszlás, hogy a két magyar országdarabban két különböző műveltségfajta jött volna létre, még

II—III. köt. — *Hegedűs István*: Janus Pannonius vallásos költeményei, Ak. Ert. 1913. (A breviáriumi bejegyzést l. M. Kszemle 1883. 108, l. Levinus Ammonius-hoz l. u. o. 1907. 199. l.) — *Zsák I. Adolf*: Szegedi Gergely, egy ismeretlen scriptor és miniator. M. Kszemle 1907. — *Hóman Bálint*: Pálos breviáriumok és misszálék a XV—XVI. századból. M. Kszemle 1914. — *Vincze Gábor*: A pálosok irodalmi munkássága. M. Kszemle 1878. — *Zákonyi Mihály*: A Buda melletti Szent Lőrinc pálos-kolostor története. Századok, 1911. — *Gondán Felicián*: A középkori pálos-rend és nyelvméltai. Pécs 1916. — *Gregorius Coelius Pannonius*: Collectanea in sacram Apocalypsin. Velence 1547. (Praefatio.) — *Décsi Lajos*: Gregorius Coelius Pannonius. Ert. a nyelv- és széptud. kör. XVII. 6. sz. — *Révész Imre*: Simontornyai Gergely. Sárospataki Füzetek, 1864. — *U. a.*: Dévai Bíró Mátyás. Pest, 1863. — *Szegedi Gergely*: Censurae... Bécs, 1535. (Pártfogójáról, Fabri Jánosról M. Kszemle 1908. 163. l.) — *Szabó—Hellebrant*: Régi Magyar Könyvtár III. köt. 1. rész.

Mohács után nem következett be. Ez a „megoszlás” szó egyébként a későbbi időkre nézve is nagy óvatosságot kíván.

Ha a magyar humanizmus Mohács utáni elhelyezkedését és tevékenységnek jeleit keressük, az első, amit megállapíthatni, hogy az 1526 előtti eredetű, — mondjuk, — hagyományos humanista műveltség képviselőinek nevei, még a nagy vérveszteség után is, elég hosszú sort adnak. Misem mutatja nagyarányú szétterjedését, mint ez a névsor. A mohácsi csatában sokan otvesztek, de a maradvék, a műveltség továbbszármaztatóinak száma még így is eléggé nagy.

Lássuk a műveltséget hordozók politikai helyét. Ferdinánd oldalán találjuk mindenek előtt az idegenből jötteket, Balbi Jeromost, Ursinus Veliust, a követi szolgálatokat tevő Claudius Canciunculát, a későbbi Janus Pannoniust kiadó Hilarius Canciunculának rokonát, valamint a kezdetben a Thurzó-érdekkörbe tartozó, később pedig a felvidéki városi humanizmusba átjutó Eck Bálintot és Werner Györgyöt. Eck volt az, aki Mohács után elsőnek állította tollát Ferdinánd szolgálatába egy 1527-ben kiadott és Thurzó Eleknek ajánlott politikai tárgyú hexameteres művével. Ezen az oldalon álltak a hazai német származásúak is, mint Henckel János, Besztercei Kretschmer Lőrinc, a hamarosan elmuló Piso Jakab és az Oláh Miklóssal és Verancsics Antallal levelezgető, verseket is író, Körmői Thesler Gáspár iskolamester. Rajtuk kívül itt volt az úgynevezett idősebbnek tekinthető humanista nemzedék. Bizonyára legidősebb volt köztük Hagymási Bálint, aki 1536-ig élt Bécsben minden ismeretesebb irodalmi szerep nélkül, továbbá Bornemissza János, a volt királyi nevelő, Szalaházi Tamás (†1537), Thurzó Elek (†1543), Váradi Pál (†1549), az 1530-ban Augsburgban beszédet tartó Frangepán Farkas és Macedóniai László. A fiatalabbnak nevezhető nemzedékből azonban mindössze Révay Ferenc, Ujlaky Ferenc és a majdani nagy feladatokra hivatott Oláh Miklós jelennek meg közvetlenül Mohács után ezen az oldalon.

A János király pártjára állottak száma nemkevésbé volt tekintélyes. A régibb humanista nemzedékhez tartozók aránylag kisebb számban mutatkoztak. Egy pillanatra még megjelent Bekény Benedek, valamikor Werbőczy pártfogoltja és Gosztonyi János, huzamosabb időre maga Werbőczy, Brodarics, a követségekben fáradó Frangepán Ferenc és Statileo János. Mindössze ennyi az úgynevezett régibb nemzedék. De mellettük egy sereg fiatalabb: Nádasdy Tamás, kit egy ideig Brodarics és a kényszerhelyzet tartott János hívei közt, Verancsics Antal és Mihály, Draskovics György, Istvánffy Pál, Ráskay Gáspár, Eszéki János, Bebek Imre, Perényi Péter. Az idegenek közül egyideig itt járt-kelt a traui Andronicus Tranquillus, Gritti titkára és a hírhedt humanista-diplomata kalandor, Lasky Jeromos.

A műveltség képviselőinek politikai értelmű megoszlása tehát teljes volt. Hogy ki melyik oldalra állt, abban nagy szerepe volt az

érzelmi, baráti és rokoni kapcsolatoknak, nem kevésbé az anyagi érdekeknek. A Ferdinánd mellé csatlakoztak jobbára azok, akik annakidején Mária királyné humanista asszonyiségének körében éltek, továbbá azok is, akiknek magyarországi léte a királyi udvartól függetlenül el nem volt képzelhető. János királyt követték a magyarrá vált déli (délsláv és dalmata) származásúak. Ismeretes rokonsági kapcsolatok (Statileo—Verancsics, Brodarics—Nádasdy, Frangepán—Perényi) együvé tartozásuknak természetes okai voltak. E János-oldali humanizmusnak azonban az a legfeltűnőbb jegye, hogy mindazok a fiatalabbak, akik akár mint írók vagy írópártfogók e negyed században tekintetbe jönnek, az egy Oláh Miklón kívül, ebben a táborban találhatók. Tudjuk, ez a helyzet nem maradt meg mindvégig, sőt éppen ezek az említett fiatalabbak a negyvenes évektől kezdve egyre-másra hagyták el a kezdetben választott politikai táborát, de addig is, amíg János mellett kitartottak, ők magyar földön a legjelentősebb műveltség-hordozó személyiségek. Éppen közülük, kik a pártváltoztatás után is meg tudták tartani hatalmukat, életerejüket és alkotó kedvüket, kerültek ki a századközép táján a már kihevert megrázkódtatás jeleit mutató, reformációs és restaurációs irodalom létrehozói és részesei.

Furcsa paradoxonja ez multunknak. A politikai és irodalmi aktivitás képviselői közül a legéleterősebbek azon a párton, mely történet-szerálemletünk szerint kétszáz év nemzeti nehézségeit okoztai Bizonyára igen is részes volt ebben az elhelyezkedésnek annak a délsláv eredetű és rokonságú humanista csoportnak a lelki alkata, mely ösztönszerűen húzódott a török barátság védelme alatt megállni próbáló király köré. A már említett rokonsági kapcsolatok, továbbá János király birtokainak helyzete, mind oly tényezők, melyeknek ereje kétségtelen. De mindezek felül működhetett ezekben a férfiakban éppen a magyarrá váló humanista műveltségnek az a tudata, mely a maga létét csak a magyar földről származó és itt is élő fejedelem körében látta biztosítottnak. Az elkövetkező idők multszemléletét és aktuális cselekvéseit is annyira befolyásoló Mátyás-hagyomány az ő köreikben élt Mohács után a legelevenebben. Ezt emlegette Mindszenti Gábor, erre gondolt Fráter György, ennek a hagyománynak az irányítása alatt készült Verancsics Antal nagy történeti műve megírására, ez a hangulat rejlett még Szerémi György írása mögött is. Oláh Miklós a Lajos király és Mária királyné körében eltöltött szép napokra emlékezve idézte maga elé a korábbi multat, az itthonmaradt és a közvetlenül Mohács után hazakerült fiatalabbak a pillanatok követelte szükségből és támaszkérésből. Hogy az említett másfél—két évtizedben magyar érdekű irodalomteremtő és fenntartó ereje csak ennek a rétegnek volt, bizonyíthatja egy pillantás az írói teljesítményekre, a kiadott könyvekre. Az egyetlen Pesti Gábor indult el a másik oldalról, Ujlaki Ferencnek, a Ferdinánd-párti győri püspöknek ajánlván hatnyelvű szótárát. Feltehető, hogy Aesopusa és Uj Testamentum-fordítása is

innen jövő anyagi segítségnek köszönhette létrejöttét. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Pesti Gábor is csakhamar Izabella királyné közelében bukkant fel újra és utoljára. Ezzel szemben Komjáthi Benedek már a Perényi—Frangepán-család körébe tartozott, Gálszécsi István és Székely István Perényi Péternek (aki maga is verseket írt fogságában) ajánlottak könyveket, Honter Eszéki Jánosnak, valamint János királynak és feleségének neve alatt adta ki néhány művét, Dévai Bíró Mátyás, Sylvester János, Nádasdy Tamás (előbb még Bebek Imre és Bácsi Ferenc) védelme és pártfogása alatt működött, Istvánffy Miklós, János király lakodalmára írta széphistóriáját, Szerémi György talán az állandóan gyűjtő Verancsics Antal számára dolgozott, Mindszenti Gábor pedig János király belső embere volt. A magyar irodalmi életnek szinte minden jelentős mozdulata a negyvenes évekig ezen a politikailag oly rettenetesen bizonytalan területen megy végbe. Mintha a szellem éppen a legingadozóbb talajon próbálta volna meg a magyar lélek táplálását és egyensúlyba hozatalát.

E kettéosztódáson kívül végbement egy harmadik irányú elkülönülés, azaz inkább szétszóródás is. A szorosan a két király vagy ezek nagyjai közelében elhelyezkedő humanistákon kívül voltak néhányan, akiket a politikai válság vagy általában a megváltozó idő messze kilendített a magyar műveltségi közösségből. A kilépés néhol ideiglenes, másutt végleges volt. Egy-egy vékony szál azonban néha még a véglegesen eltávozottat is összekötötte az elhagyott műveltséggel. Majdnem zárt csoportnak tekinthetjük, akik Budán Mohács előtt Mária királyné köréhez tartoztak. Ezek: Piso Jakab, Ursinus Velius, Henckel János és távolabbról Kassai János Antoninus, végül pedig az átmenetet jelképező, majdan a magyar életbe vissza is térő Oláh Miklós. Piso Jakab, egyike a királynőt menekülésében elkísérőknek, már 1527-ben Pozsonyban meghalt. Henckel János Augsburgig kísérte a királynét. 1530-ban a hit kérdéseit tisztázni akaró művét küldte meg Luthernek és 1539-ben fejezte be életét a 16. századi északi humanizmus fontos középpontjában, Roroszlóban. Ursinus Velius egy darabig szorosabban benne élt a Ferdinánd oldalán megtelepedett magyar humanizmus életében. Mohács után Ferdinándot mint udvari történész kísérte a magyarországi hadjáratban, ő tartotta Székesfehérvárott a koronázási beszédet. Ő volt az egyetlen író ekkor, aki a legkisebb zökkenővel mentette át magát és munkásságát az egyik királyi udvarból a másikba s biztosította a maga személyére nézve az udvari humanizmus folytonosságát. Műveit is ajánlotta még egy darabig a Habsburg-király magyar udvari nagyjainak, Gerendi Miklósnak, Szalaházi Tamásnak, Báthory Istvánnak. Ezeket az összeköttetéseit azonban lassankint elejtette. Ferdinánd gyermekeinek lett nevelője, kapcsolatai nyugatra irányultak s versei gyakran jelentek meg olasz szerzők műveinek társaságában. Az ugyancsak külföldön élő Oláh Miklóssal folytatott levelezése és vers-cserélgetése volt az utolsó kapocs,

mely a magyar műveltséghez fűzte. A mohácsi vereségről szóló történeti műve viszont itthon igen olvasott volt és egyike ez évtizedek történettudata alakítójának. Kassai János Antoninus ugyan már 1526 előtt külföldre ment és munkássága az 1540-es évekig külföldi személyek és érdekeik szolgálatában állt, de éppen Krakkóval való kapcsolatai még ebben az időben is érintkezésbe hozták a magyar műveltséggel. Midőn Mohács előtti hagyományú latinságunk (az 1540-es évek folyamán) Ferdinánd oldalára húzódott, megjelent ő is. Apjához írt epigramma-sorozata és versei a Pannoniae Luctus című gyűjteményben, mely az egész Mohács előtti humanizmus epitáfiuma, voltak jelei időnként felelevenedő magyar közösségi érzésének.

Mindezek, akiket itt említettünk, tagjai voltak annak az erasmista első nemzedéknek, mely a királyi, helyesebben királynői udvar közelében élt. Nagyon természetes, hogy ők próbálták meg a leggyorsabban az élet oly folytatását a Mohács utáni zavarokban is, mely a régire emlékeztetett. Világnézetünk, életérzésünk, az a sokat emlegetett erasmikus ernyedtség sem engedte volna nekik, hogy a cselekvés kockázatai közé merészkedjenek. A „biztos hely” keresői és megtalálói voltak ők, mert a munka egyetlen feltételül ezt ismerték. Itt válik ki Oláh Miklós alakja. Benne nemcsak azt a humanistát látjuk, akinek működése a külföldön eltöltött másfél évtized után ismét termékenyítője és irányítója lett az irodalom alakulásának, hanem azt is, akiben a Mohács előtti hagyományú magyar humanizmus sorskérdései először és legtisztábban öltöttek fogható alakot. Életkoránál fogva is ő állt a határmesgyén. Amikor az országot elhagyta, már harminchárom éves volt. Most nyílt volna ki előtte a cselekvés és az érvényesülés útja. Idegenben ekkor még nem járt, humanista műveltségét Váradon és a királyi udvarban szerezte meg, de ez is elég volt ahhoz, hogy a katasztrófa utáni pillanatokban ne a rögtöni cselekvés, hanem az időtlenebb szellem útját válassza. Így folytathatta azt az életmódot, melyhez Mohács előtt hozzászokott és amely kielégíthette szelleme felébresztett igényeit. De semmiestre sem tartozott azok közé a külföldre szakadt magyar humanisták közé, kiket csak néhány alkalmi szál fűzött össze egy-két ittmaradt családtagon vagy barátan keresztül az elhagyott műveltségi élettel és minden gondjuk az volt, hogy új helyzetüket minél jobban megszilárdítsák. Az ő arca mindig hazája felé volt fordítva és írói munkájának jelentékenyebb része e haza-fordulás élményének köszöni létrejöttét.

Hogy írt-e már itthon Mohács előtt, nem tudni. Minden jel arra vall, hogy íróvá-levésének a külföldi tartózkodás adta meg a döntő lökést. A brüsszeli helytartói udvar, ahova mint Mária királyné titkára került, a maga külsőségeiben megadta számára a korábbi élet folytatásának lehetőségeit, az idegen tudós környezet pedig az ösztönzést és a példát az irodalmi munkára. Levélbeli érintkezésben

volt magával az öregedő Erasmusszal (meg is próbálta a brüsszeli udvarba csábítani), továbbá Németalföld más tudós nagyjával (Ammonius Levinus, Petrus Nannius, Johannes Campensis, Jacopus Danus, Cornelius Graphaeus stb.). Ez a levelezés, vers-küldés és személyes érintkezés által kialakult tudós kör pótolta számára az itthon egyelőre lehetetlennek tartott szellemi élet formáit. A konvencionális formákhoz tapadó versei udvariassági cselekedetek a megcsodált külföldi nagyok előtt, vagy a külső, a tárgyi világ indításának eredményei. Üdvözölte egyik-másik költő társát, aki verset ajánlott úrnőjének, a királynénak, vagy valamilyen munkája jelent meg, esetleg valamilyen nagyobb útvjáról hazatért. Próbálta az udvari és politikai költő szerepét is vinni. Megénekelte a vadászó királynét, a királyné orvosát, megcsipkedte a sántító udvari pénzkezelőt, verset írt a brüggei bevonulást követő mulatós éjszakáról, békére buzdító elégiákat intézett a politika vezéreibeihez. Különösen sokat szerepeltek versei tárgyaként újonnan szerzett görög műveltségnek mesterei, akár élő személyek, akár olvasmányok voltak azok. Szellemi életének legnagyobb vívmányaként nézett erre a görög műveltségre. Írt is görög verseket, fordított Theokritost, Hesiodost és még hazaírt leveleit is szinte fitogtatóan tűzdelt meg görög szavakkal és idézetekkel. Több latin és görög költeménye siratta el távoli legnagyobb mesterét, Erasmust. Ennek a műveltség élményeiből tárgyát merítő költészetnek érdekes termékei voltak a mi irodalmunkban még ismeretlen fejlődéstörténetű „sub imaginem“-költemények, a kép-versek, az irodalom és a képzőművészet versengő érintkezéseinek első területei és egyben a lírai emberábrázolás sokáig élő formái. Oláh egy női arcképhez írt versen kívül főként a római nagyság megszemélyesítőinek (Julius Caesar, Augustus) képeihez írt ilyen verseket. A reá oly jellemző mult-nosztalgia ezekben is vígasztaló és reménytelő analógiákat vélt találni.

A mult-nosztalgia kapcsolta bele, még távolléte alatt, költészetét az itthoni életbe. Neki is, mint minden humanistánkknak, legnagyobb élménye volt a „mutatio rerum“, a beállott politikai változás. Oláh Miklós azzal, hogy Mária királynét külföldre követte, egyet sem szakított el azokból a szálakból, melyek őt az itthon hagyottakhoz és a dolgok változásával visszahozhatatlanul elveszett mult-hoz fűzték. Levelezése eléggé elárulja, mennyire nyomon követte az itthoni politikai és harci eseményeket. Brodaricsón keresztül, aki egymagában szimbolizált egy valamikor egységes és zavar-talan multat, írásai egybefoglalták mindazt, ami a humanizmus síkján itthon történt. Levelei eljutottak ahhoz a művelt körhöz is (Kálnai Imre), mely János király mellett próbálta érvényesülését megtalálni. (Feltűnő, hogy Verancsics Antallal csak ennek átpártolása után került összeköttetésbe.) Bizonyára ilyen hazaírt leveleihez voltak mellékelve azok a versei, melyekben Bakics Pált, Szalaházi Tamást, Katzianer Jánost és az irodalom pártoló Ujlaki Ferenc győri püspök anyját gyászolta meg. Ujlaki Ferencnek egyébként görög-

nyelvű verseiből is küldött néhányat, s a győri püspök talán éppen Pesti Gábor szótárával együtt kapta őket kézhez.

Oláh Miklós hazaküldött és itthon olvasott versei nemcsak az irodalmi élet csonkult, de mégis meglévő életének voltak bizonyosságai, hanem jelei a magyar humanista líra újabb változatának is. A versek mögött egy idegen műveltségbe került ember állt, de megfordított Janus Pannoniusként. Emennek az idegen műveltség felszabadulás volt, Oláh Miklósnak először a magamentés egyetlen lehetősége, majd nyomasztó felemáság-érzetének felkeltője. Az idegen műveltség minden ragyogványa oly időben érte szellemét, mely egyéni életében a naiv fogékonyság elmúltát, a közösségben pedig a legnagyobb zavarokat jelentette.

... *vaga nunc turpi est mens hebetata situ,*
Nunc animo tristis patriae versatur imago
Nostrorum et clades et gravis ira dei...
Intimaque assidus concutit ossa tremor...

— írta Ujlaki Ferenchez címzett egyik versében. Az egyén és a közösségi sors tragikus megváltozásának kettős élménye benne a legpontosabban találkozott és e találkozással a magyar humanista líra a Janus Pannoniussal megkezdett személyességnek újabb fokára emelkedett. Ez az elégikus személyesség, mely az otthonra való emlékezéssel akár családi, akár baráti vonatkozású verseiben mind nyomon követhető, legszebben Kálnai Imréhez írt verses levelében jelentkezik. Nem véletlen, hogy barátja levelének az a mondata indított el, mely Oláh Miklóst Janus Pannoniushoz hasonlította.

Non mea Phoebeae cinxerunt tempora lauri,
Nec mea Pegaseo est fonte levata sitis,
Nec meminì dulcem quodam cepisse soporem,
Est ubi Parnassus Pieridumque nemus,
Non etiam gravium turbata negotia rerum
Unguibus a teneris otia laeta dabant,
Ut talis possim qualem cupis esse poetam...
Inbuit ingenium nostrum non Italia tellus
Graecia nec cultas praebuit illa scholas,
Non nostros etiam mores Germania finxit,
Non urbs, quae Gracchi nomine dicta fuit.
Terra Brabanta dedit nullos mihi docta magistros,
Gallia nec Charites ingeniosa suas.
Si quid in est nobis, quod multum exile fatemur,
Hoc furtim taciti me docuere libri.
Nulla igitur causa est, cur Jano conferar abs te
Pannonio, est cuius multus in ore lepor.

A költői önarckép nála kilépett az ön-epitáfium kezdeményeiből. a

költő pedig mind abból a tragikus szorításból, mely műveltségi élmények összeütközéséből származott. A szellem vágyai csak e hazai földön tudják kielégülésüket megtalálni:

*Omnipotens superi quum me regnator Olympi
Restituet stabili Pannoni quoque solo
Spiritus ipse meus patra renovabitur aura
Grataque prosperitas supprimet omne malum.
At vos, o socii veteres fidique sodales,
Auxiliatrices tunc mihi ferte manus,
Ut mea praeteriti pensentur damna laboris
Ocyus et vestra destituantur ope!
Dulcia tunc etiam laetae convivia mensae
Concelebrate suo mixta lepore mihi.
Splendenti phialas gemma statuetis et auro
Atque coronatum, Bacchia dona, merum.
Tristia nosque olim passos meminisse iuvabit,
Tunc mala Lethaeis cuncta dabuntur aquis.
Victus amicorum facilis sermoque disertus
Atque sodalicium gaudia mille dabunt
Et mediis laetum dapibus Paeana canemus
Pulsantes pedibus terque quaterque solum.*

Szellmiségünk történetében e jól ismert kérdés, mely műveltség-változások állandó kísérője, benne így oldódott meg. Ideiglenesen, mert e megoldás mindig csak ideiglenes lehet, de mindenesetre volt annyi erő e megoldásban, hogy vele a magyar humanizmus a megváltozott időhöz mérje a maga elvégzendő feladatait. Azonkívül, hogy az Erasmus-tanítvány Oláh Miklós jóval előbb nézett bele a religiózum titkaiba, mint a nálánál fiatalabb nemzedékekhez sorolható Verancsics, a Brüsszelben élő királynői titkár is megkezdte saját humanitása áthajlítását a jelen követelményeiből adódó történet-látás felé. Az övé persze, egyéniségének megfelelően, itt is magából a mult hangulatából fakadó. A keletre szorult ifjabb humanista Verancsics mozgékony keze a jelen adatait gyűjtögette és rakosgatta egy majdan tanulságokat rejtő szintézis reményében, a multat valóban a maga elmultságában simogató Oláh Miklós viszont egy aktualizált Attilát és egy elsüllyedt Hungáriát emelt e történet- és ez új feladat-látás körébe. A válságba került egyén a mult írásban való újraéléshez menekült, a magyar humanizmus pedig az országromlás megrázó élményén át találta meg a maga helyhez kötött feladatait. Egyelőre a mult emlékeivel emelkedett az ideiglenesnek tartott jelen felé.²

² Az írókra, műveikre és összeköttetéseikre nézve l. Szabó—Hellebrant RMK. II—III. köt., Apponyi Hungaricáját és Szinnyi Magyar írók élete és művei-t. — Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Minerva 1923. — Pukánszky Béla: Geschichte des dt. Schrifttums in Ungarn. Münster i. Westfalen 1931. — Oláh Miklós levelezése M. Tört. Eml. I. oszt. XXV. köt. Versei Bibliotheca

Mindazoknak a nehéz körülményeknek ellenére, melyek humanistáink egy részét véglegesen külföldre szorították és Oláh Miklóst is másfél évtizedre a távol idegenbe kényszerítették, volt életheletőség az itthonmaradtak vagy a közvetlenül Mohács után hazaérkezettek számára is. Ezt az életheletőséget kínálta a „nemzeti” király udvara, benne János király és Izabella királyné.

Szó sem lehet arról, hogy János király és Izabella királyné udvarát olyan humanista udvarnak tartsuk, mint volt Mátyásé vagy akár II. Lajosé. Mindaz a viszonylagos nyugalom, mely ily irodalmat tápláló központ lényeges feltétele, ismeretlen volt. A királyi székhely állandóan változott s Buda, valamint Gyulafehérvár, e két még a legtöbb állandóságot mutató székhely is gyakran volt kitéve az izgalmaknak. Maguk az anyagi eszközök sem állottak az írók rendelkezésére olyan számolatlanul, mint a régibb időkben. Az udvar fölött állandóan a gond és a bizonytalanság felhője sötétlett. Mindezek a nehézségek, melyek mint panaszok az itt élő íróknál untalanul ismétlődtek, mégsem tették egészen lehetetlenné az irodalom létének ama régibb udvari humanizmussal való rokon formáit. Maga János király olvasó ember volt. Egy kissé talán későn, de nagy buzgalommal „tanulta” az uralkodás, a diplomácia és a hadvezetés könyvekben rejlő alapelveit. Rotterdami Erasmus „Institutio principis christiani”-ja egyik ismertebb olvasmánya. Az ő rendelkezésére fordította le Verancsics Antal Paulus Joviusnak a török hadviseléssel foglalkozó munkáját. Valamelyes köze már Mohács előtt is volt a hazai könyv-műveltséghez. 1522-ben egyike azoknak, kiknek Macedonai László nürnbergi „Oratio”-ját ajánlotta. Passzív és bizonytalankodó egyénisége, lágy embersége, mely legjobban Mindszenti Gábor naplója alapján áll elénk, mind olyan vonások, hogy az egész embert e nagyratartott könyvműveltség közelében könnyű elképzelni. A Hunyadi Mátyás-i multat, melyet a megszerzett királyi korona kötelezővé tett, külsőségekben is megpróbálta feltámasztani. A Corvina-könyvtár nagyrésze még megvolt, épületek és intézmények látható vonzó erőként hathattak rá s a latinságnak a történeti mult felé fordulása e vonzást csak fokozhatta. Udvara még az Izabellával kötött házassága előtt is olaszos jellegű volt, külföldi tárgyalásokkal megbízott diplomatái között igen sok olaszt találunk. A „nemzeti” király — a parvenü következő kitartásával — minden alkalmat megragadott, hogy az udvari élet renaissance-tradíciói feleleveníttessenek. A királyi menyasszony hagyományos Csepel-szigeti fogadtatása, díszes bevonulások, az udvari költő tollán is megörökített vadászati eredmények önmagának és a népszerűbb közvéleménynek mindmegannyi visszaringatásai voltak az újraélést kívánó multba. Az írói környezet maga

Sriptorum mediis recentisque aevorum (Fógel—Iványi—Juhász), Lipcse 1934. — *Kollányi Ferenc*: Oláh Miklós. Kath. Szemle 1888. — *Sörös Pongrácz*: Ötven év Oláh Miklós életéből. U. o. 1903. — *Klimes Péter*: Bécs és a magyar humanizmus. Bp. 1934. — *Kerecsényi Dezső*: Oláh Miklós. Apollo 1935.

is hozzájárult, hogy neve mint az irodalmi műveltség pártfogójáé terjedjen. „Rex ipse viros doctos et eruditos tum opibus fovet, tum gratia et favore, genuino quodam instinctu semper ornat atque complectitur et ipsorum monimenta intermori non sustinet“ - - írta róla Verancsics a külföldi barátoknak. Ebbe a Mohács utáni meghosszabbodott magyar udvari renaissance-életbe pontosan beleillett Izabella királyné. Amit magával hozott, félig olasz vére és egészen olaszos neveltetése. A lengyel renaissance Zsigmond alatt kifejlődött teljességéből jött a magyar földre. Abból a renaissance-műveltségéből, melyet apja a Hunyadiak humanizmusa nyomán keltett életre, a királyné pedig, Sforza Bona — lengyel Beatrixként — ennek olasz színét és életlendületét gyarapította. Izabella végig is ment a renaissance-királylányok neveltetésén. Négy nyelven beszélt és írt, latinul állítólag Honternak Krakkóban több kiadást megért nyelvtanából tanult. Igen szívesen írt olaszul. Verancsicsal is így levelezett és nem lehetetlen, hogy Verancsics olasz nyelvű verseinek ő volt egyik olvasója vagy hallgatója. Az életével foglalkozók méltán emlegetik a magyar trónon élődjé, Mária királynő mellett. Levelei tele vannak találó példabeszédekkel, hasonlatokkal, az élet és a szenvedély stil-eszközeivel. A három betűvé regényesedett „sic fata volunt“, mellyel a hagyomány szerint az országtól elbúcsúzott, Verancsics egyik verssorára emlékeztet. Pompakedvelő, költelező volt, udvara különösen vonzotta a politikai cselekvéstől tartózkodó humanistákat. Verancsics Antal, aki bizonyára sokszor menekült ebbe az udvarba, mikor kiméretlen erélyű nagybátyja, Statileo, és a zord erkölcsű, mindenkit rövid pórázra fogó barát, Martinuzzi szorongatta, az ő humanista arcképét is megrajzolta: „Huic certe reginae... tanta est in his angustiis suis tolerantia, tanta fortitudo, ut si singula recensere vacaret, virum, non foeminam, divinum quiddam, non humanum vesse diceres. Et quia nostra gens, quae summis etiam regibus sine vigore, claveque (sic enim dicere consuevit) parere nesciit, huic velut ad avos suos Scythas relegata ferocia, caput summisit“. János király halála után udvarának műveltségi jelentősége némileg meg is növekedett. Olasz zenészek már addig is tartózkodtak a királyi udvarban, most külföldi festőművészek megbízatásáról olvashatunk. Ajánlkozó külföldi humanisták is egyre-másra akadtak, akik az ő udvarában akarták szerencsájüket megpróbálni. Verancsicsnak gyakran nem kis gondot okozott, hogy a tolakodókat elhárítsa, midőn a kifelé fordított udvari ragyogást a „modica Transsylvanica aula“ értékcsökkentő becsúsztatásával meg kellett tartania. A királyné könyves almáriumáa tele volt ugyan latin, olasz, német és lengyel könyvekkel, melyeket vagy maga gyűjtött, vagy az íróktól ajánlottan kapott, de a hazai írók közül csak Honter ajánlott neki és férjének egy-két művet. Ez a tény már önmagában is figyelmeztet arra, hogy akár a király, akár a királyné udvarát hazai szempontból valami különösebb irodalomtápláló központnak tekintsük. A műveltség maga megvolt, hagyományaképen neveltetés-

nek, a multból eredt politikai vágyak következményeként, de az udvar már önmagában nem lehetett irodalmi szándékok elindítója és támogatója. Tegyük hozzá azonban, hogy ez időben még a másik magyar királyé sem. A „nemzeti“ királyság elerőtlenedett nemcsak a politikára, hanem az irodalom-teremtésre is, az „idegen“ pedig csak a század közepe felé szokott hozzá ahhoz, hogy új országa szellemi ügyeivel is törődjék. Az írók jól érezték mindezt. A politikai erőviszonyok természetes következménye volt, hogy az irodalom a maga testi létének feltételeit hamarosan más pontokon kereste.

Egyelőre a század ötödik évtizedéig mégis eléggé számosan voltak a magyar humanizmus képviselői közül, kik az erdélyi udvarhoz tartoztak, sőt, amint az előbb már említettük, a nagyobb és az életerősebb rész csatlakozott a nemzeti királyhoz. Nézük előbb azokat, akik mögött már korábbi irodalmi tevékenység állott. Brodarics István az első. A mohácsi ütközetet leíró történeti műve áll mintegy a korszak határán. Ezt a művet még királyi megrendelésre írta: a humanizmust Lengyelországba plántáló Zsigmond király szólította fel megírására. A katasztrófa utáni lengyel-magyar irodalmi kapcsolatoknak ez a mű első jelentősebb emléke. Brodarics hozta magával a régibb humanizmus legtisztább hagyományait. Ő volt a fiatalabbak előtt az irodalmi tekintély, a politikai viszályok felett a mindent átölelő humanista „amicitia“ eleven képviselője. De hogy ebből a tekintélyéből és hagyományból az irodalmi élet új jelenségei származzanak, nem lehetett arra sem kedv, sem alkalom. Mohács után levelet váltott ugyan Erasmusszal, még egyszer megütvén azt az önmagáért való szellemkritikai hangot, mely a Mohács előttiék sajátja, de azután írói erejét mindenestül felszívta magába a politika. A levél az egyetlen forma, melyen át magát kifejezte s a meggyőzés, az összebékéltetés e hiábavaló erőfeszítései, melyek látható szálakkal kapcsoltak össze politikai híveket és ellenfeleket, már csak egy-egy költői idézettel, a levélíró csendes önironiájával árulták el a cselekvésbe kényszerített szellem emberét. „Visszajutottam — írta egyszer — a semmivel bírók és a mindent birtoklók régi szabadságába.“ Szerepe nem volt több, mint élő bizonyosságként járni-kelni egy jobb időkből származó műveltségnek. Heltai Gáspár tőle hallott élő szóban Mátyás király alkotásairól, Oláh Miklós benne látta a Mohács előtti udvari életre emlékeztetőt

Brodaricsot az események alakulása kényszerítette bele a politikai zavarokba, Frangepán Ferenc, a régibbnek tekinthető nemzedék másik tagja, önként vállalta. Szerzetes volt és egyike azoknak, kiknek személye képviselője kolostor és humanista műveltség találkozásainak. Amidőn hazaindult, hogy rokonságán (Perényi Gáborné Frangepán Katalin, Komjáthi Benedek pártfogója) és hazáján segítsen, aracelii kolostorának különös gondjába ajánlotta, bizonyára vallásos tartalmú, kéziratait. Írói munka állott tehát ő mögötte is, mielőtt a politikum magával vitte. Brodariccsal igen jól

megérthették egymást. Mindketten és csakis ők képviselték a politikai harcokban azt a szellemiséget, mely lényegében felette áll maguknak a szembenéző feleknek is. Előkelő humanizmus és kolostori önzetlenség személyesült meg bennük. Ők ketten nem igyekeztek a zavarokban hatalmi vagy anyagi előnyökhöz jutni. Ők mentek keresztül a legnagyobb csalódásokon, mikor békeszándékaik csődbe jutottak. Munkájukban nem vezette őket a személyekhez kötöttség: eszméket képviseltek és azoknak szolgáltak. Brodarics a változások elején állt a másik politikai oldalon. Frangepánt a János király mellett nyert tapasztalatok vitték át az ellenkező félhez. Mohács utáni életük valami örökre elveszett egység és béke reménytelen keresése. Frangepánról azt tartja a hagyomány, hogy halála előtt napokon át zenéltetett magának. Ezzel köszönte meg Istennek, hogy élt és munkálkodhatott. Brodarics fájdalmas iróniája s humora és ez az evangéliumi derű maradt meg az emberi magatartás írói tevékenységből megépült utolsó pilléréként.

Ebben a legidősebb humanista nemzedékben a korszerű magas irodalmi műveltségtől kevésbé volt érintve e nemzedék Mohács után még jó ideig szereplő két tagja: Werbőczy István és Statileo János. Werbőczy Mohács után már nem volt tényezője a humanizmus életének, semmi jel nem mutat arra, hogy tevékenysége valamiféle indítást adott. Irodalmi szerepe 1526 előtt lezárult, pedig akkor is mindaz, ami vele kapcsolatos irodalmi jelenség, — e korszerű irodalmi szempontból — az időtől való elmaradottság színeit hordta magán. Vele lezárult a középkori szellemű jogi írásbeliség; a humanizmus személyes ambíciója és minőségbeli korszerűsége őt éppen csak surolta. Jogi könyve az uralmon levő művelt irodalmiság életének oly pillanatában jelent meg, mikor minden hozzá hasonló állású és hatalmú férfiú műve csak egyfajta életkeretben, a humanizmusban volt elgondolható. A korabeli humanizmus, főként annak Werbőczy által pártfogolt képviselői, a magukénak ismerték fel a Tripartitumot, felruháztván mindazokkal a külsőségekkel, melyek a humanista irodalmi élet tartozékai. Hozzá hasonlították a maguk egészen más természetű és igényű munkásságához. Természetes, hogy benne is volt bizonyos alkalmazkodás ez untalanul hangsúlyozott irodalmi műveltséghez. A tudomány emlegetése, az írás megörökítő erejére való hivatkozás, ilyen alkalmazkodó gesztus. Igazi lényében azonban, melyen az átmenet minden vonása megglehető, mint ismeretes, már Mohács előtt is ellenhatást képviselt a humanista elittel szemben. Az időtől való elmaradtság, saját hazai hagyományokból táplálkozó latinsága mellett egyuttal egy természetes fejlődés, az alászálló, a félművelt humanitásnak erősen köznemesi színezetű előhírnöke is volt. Igen jellemző, hogy irodalmi kapcsolatai azzal a félig-meddig humanizmusú Béccsel voltak, mely pillanatnyi nekilendülésekkel (Celtis) és igen lassú tempóban vette magába a tiszta humanizmus szellemét. Idegen- és ezzel összefüggő reformáció-ellenessége, e két ekkor

még egészen antihumanista vonása is figyelmeztet ama régibb és magasabb humanizmustól való távolságára. Mohács után őt is a politikai cselekvés emésztette fel, az irodalom multból származó ereje nem működhetett benne. A politikai megbeszéléseken és követjárásokon tartott beszédei, ha ismernénk őket, lehetnének tanúi mindannak, ami a futólag átélt irodalmi erőkből megmaradt. Még halványabb Statileo János képe. Családja a dalmáciai Trauból származott. Apja Statileo Mihály, bizonyára a Beriszló-családdal való rokonsági kapcsolatok folytán, már Magyarországon tartózkodott. Mohács előtt veszprémi püspökhelyettes volt, 1526 után rögtön János király szolgálatába állt. Több követségben járt és 1528-ban erdélyi püspök lett. Hogy ő is egyike volt a reformáció elleneinek, műveltségbeli helyzetére éppen úgy jellemző, mint Werbőczire. Irodalmi jelentősége abban állt, hogy felhozta Trauból unokaöccseit, Verancsics Antalt és Mihályt. Nagy gonddal és törődéssel állott az idő komolyságához nehezen idomuló két unokaöccs mögött, elősegítette tanulmányaik végzését és jövedelemező állásokban való elhelyezkedésüket.

Ez az 1526 után egyre jobban halkuló léptű régibb keletű humanizmus éppen legértékesebb képviselői, Brodarics és Fraangepán által szoros kapcsolatba került a nálunk korábban még alig ismert humanista fajtával, a cselekvés zavaraiiban nem gátlást, hanem ellenkezőleg érvényesülését találó, idegen származású, művelt kalandorral. Az amorffá vált politikai állapot, a „kéncses Erdély“, mely ezekben a zavarokban kezdte magára öltetni a humanista tájleírás színeit, az érvényesülés csábításait rejtette magában. Mondtuk már, hogy a királyi és királynői udvar pártfogó erejét nagyon is jól ismerő Verancsics Antal többször arra kényszerült, hogy a külföldről, ekkor már inkább csak Lengyelországból beajánlkozókat — az udvar tekintélyének megóvása mellett — az Erdélyben való letelepedéstől visszatartsa. Ez a külföldi eredetű kalandor-humanitás azonban ellenállhatatlan erővel tört be a politikai cselekvés útján Gritti Lajos (Alajos) személyében. Velencében és Páduában részesült kiképeztetésben s bár a latinsággal, valamint mindazzal, ami az írásos szellem ügye volt, nem sokat törődött, politikai hatalma, befolyása és főként gazdagsága még a hazai humanistákra sem tévesztette el hatását. Ő maga egyébként igen szívesen játszott a pártfogót és az a végzetes politikai szerep, melyre vállalkozott, mindenek előtt kezdeti látszat-sikerei, egy-egy író körébe vonzottak. Őt is magasztaló dedikációkkal keresték fel, közöttük Pietro Aretino, aki megküldte neki Dávid hét bűnbánati zsoltárát és úgy üdvözölte, mint Magyarország megmentőjét. Hosszas konstantinápolyi tartózkodása és állandó érintkezése a törökkel e renaissance-hagyományt a kelet szellemével párosította. A velencei doge-ivadék káprázatos pompájú bevonulásai, a maga félig török, félig nyugati öltözete, nagyúri gesztusai, keverék életmódja először ismertették meg Erdéllyel kelet és nyugat torz szintézisét, azt a formát, mely-

nek egy-egy elemét a magárahagyott országrész később is nem egyszer kényszerült szellemébe olvasztani. Hogy Brodarics és Frangepán oly sok sikertelen kísérletet tettek arra, hogy a józan Nádasdy Tamást Gritti mellé állítsák, valamint az, hogy e kalandor mellett ott találjuk az olasz műveltségéből egyenest a reformációba átlépő énekszerzőt, Batthyány Orbánt, mutatja, hogy még ennek a szellemnek is volt szuggesztív ereje.

A „diplomácia e klasszikus korában“ — mint Károlyi Árpád nevezi európai távlatban ezt az időszakot, — a másik politikai kalandor Lasky Jeromos révén került Grittivel kapcsolatba egy a dalmáciai Trauból származó humanista, Andronicus Tranquillus. Az olasz egyetemeken, Páduában, Bolognában, Sienában, Perugiában, Rómában kezdett tanulmányait Lipcsében, Ingolstadtban, Augsburgban folytatta. Volt Löwenben és Párisban is és még ismeretségben állt Rotterdami Erasmusszal. 1527-ben, miután már egy latin dialogusát (Diagolus Sylla) megírta, bukkant fel Magyarországon. Egy darabig titkárja volt János király francia követének, Rinconnak. Laskyval való találkozására vitte útját Grittihez. Két másik olasz humanistával együtt (Della Valle, Augustino Museo) titkári teendőket végzett nála. Batthyány Orbánnal egyetemben jelen volt Gritti szörnyű bukásánál. Természetesen menekülnie kellett neki is és Kesserű Mihály, a Mohács előtti humanizmus történetéből ismert humanista, radnóti várában talált menedéket. Amint másik két titkár-társa megírta Gritti történetét, az „Italica institutio“ — amint megjegyezte — az olasz műveltség e Kesserűben megszemélyesített menedékhelyén ő is nekilátott gazdája magyarországi szereplésének írásos megörökítéséhez. Epistolája, melyet a lengyel hadsereg főkapitányának ajánlott, igazi humanista mű. Mindent, „omnia dicta, facta, cogitata“, meg akart írni. Gritti benne a béke apostola, akit „rudis quidem litterarum per omne tempus abhorrens“ emberek megakadályoztak a békemű létrehozatalában. Az író humanista szeme figyelve állt meg népfajtákon, nyelvi jelenségeken s nem mulasztotta el azt sem, hogy hódolva pillantson a menedéket adó házigazdára. Benne még sorstársra is lelt, mert ő is „in summo omnium odio est, versaturque in periculis maximis propter ipsius fidem et constantiam“. Az idegen kalandor humanizmus és a „fcemina ornatissima“-t bíró, megházasodott boszniai püspök bizonyára egymásra is talált. Tranquillus azonban itt nem állapodott meg. Elindult, hogy szerencsét próbáljon a másik oldalon. Bécsben azonban Grittivel való kapcsolatai miatt elfogták, majd az akkor már Ferdinánd szolgálatában álló Lasky Jeromos közbenjárására kiszabadult és Késmárkon vonta meg magát. Amennyire Vernancsiccsal való levélváltásából kivehető, kísérletet tett, hogy irodalmi képességeit tovább kamatoztassa. Politikai tartalmú dialogusokat írt, az egyikről, úgy látszik, azt terjesztette, vagy valóban úgy is volt, hogy János király szerepel benne. Talán azt remélte, hogy zsarolhat vele, vagy általa ismét visszakerül János kegyeibe. Való-

színiüleg egyik terve sem sikerült, mert 1542-ben Ferdinándtól megkapta a pápóci apátságot. Jövedelme nem igen volt belőle, úgyhogy kétízben visszatért szülőhelyére, Trauba. Közben mindazoknál megkísérelte szerencsáját, kik az irodalom pártolásban kitűntek, így Ujlaki Ferencnél és Nádasdy Tamásnál. 1571-ben újra feltűnt nálunk és pedig Pozsonyban. Meg akarta írni Vernacsics érsek életrajzát. Vernacsics, akihez még a János király mellett eltöltött időből fűzte barátság, gondoskodott az előregedett író-kalandorról. Epistolája beletartozik a közvetlenül Mohács után megindult emlékiratszerű feljegyzések sorába, ismeretlen politikai dialógusaiban pedig a Balassi-komédia hazai előképeit kereshetjük.

A politikai cselekvésbe minduntalan belefáradó Brodaries, Frangepán humanizmusa, kolostori önzetlensége és a cselekvés zavaraiiban a maga hasznát kereső idegen kalandor humanizmus között emelkedik ki Fráter György alakja. Mindaz az esetleges renaissance-tartalon, a cselekvés szükségleteihez való ösztönös idomulás, a naiv önbizalom, mely emberi és politikusi mivoltát összetette, itt most nem tárgyunk. Cselekvő szellemének néhány másoktól megrajzolt vonását a mi céljaink érdekében mégis meg kell említenünk. A renaissance-emberi cselekvés még a Hunyadi-hagyomány átélésének eredménye volt egyéniségben. Az élesszemű Vernacsics Antal meg is látta azokat a hajlamokat, melyek egy hagyomány megvalósítására éltek benne: „Pro titulo adhuc laboratur, qui non invenitur, quum proregis, quo hactenus usus est, sat esse non videbatur. Gubernatoris, *aemulatione Joannis Corvini*, quem nunquam assequitur, optaret, sed is a regina aegre conceditur“. Fráter György, kinek szemében az idő erőinek okos felhasználása, a „rerum experientia“, a „prudentia“ birtoka, a „ratio agendi“ megtalálása a legszükségesebb emberi értékek voltak, bizonyára nagy lebecsüléssel nézte az Izabella királyné közelébe húzódó szerteszórt érdeklődésű humanistákat, amint megvetett minden olyan úri konvenciót, amely akár a származás, akár a szellem előkelőségéből eredt. Irodalmi műveltségünknek abban a rétegében állt, amely — mint Werbőczinél is céloztunk rá — a humanizmusnak csak pereméig jutott el, de ugyanakkor a cselekvő erkölcs kötelező normáit hívebben tudta megőrizni, mint a műveltségben magasabban álló, de a közösség ügyeivel sokszor csak kénytelenségből törődő másik réteg. Brodaries még lutheránus-gyanus volt, a kolostor és humanizmus érintkezésének vonalán álló Frangepán Ferenc, az alacsonyabb szintű köznemesi humanizmusú Werbőczy és a tisztán akcióember, Fráter György, a reformáció ellenesei között foglaltak helyet. Fráter Györgynek azon a már említett pálos breviáriumon kívül mindössze két könyv megjelenésében volt része. Egyik ellenreformációs mű, pártfogoltja és neveltje, Draskovics György, ajánlotta neki. Az önmagában való műveltségnek nem volt értéke szemében, a „satis eruditus“ ember szerinte megfelelt magas állásra is, a „splendida verba“ — írta — már országokat döntöttek romlásba. Levelezésének

stílvizsgálata igen kétes eredményeket ígér, mert nem lehet tudni, hogy az itt-ott felbukkanó ciceroniánus körmondatok nem „penná“-jától, Deési Litteratus Jánostól származnak-e. Leveles-könyvének egyetlen helyén találjuk csak Cicero nevét, azt is egy, a töröktől küldött levélben. Még a korabeli levelekben oly gyakori „humanitas“ is ritkán fordul elő írásaiban és előfordulásukon érezhető, hogy ez az emberi teljességet jelentő szó nála mennyire elvesztette átfogó ragyogását. Nem is igen található egymagában, hanem többnyire valamely etikai tartalmat hordozó szó társaságában (*miseri-cordia et humanitas, fides et humanitas*), ily módon jelezvén e szó jelentésének már a reformációs oldalon is megindult változását. Külföldi tudósokkal nem volt levélbeli kapcsolata a politikaiakon kívül és nem egyszer még politikai hírekkel is külföldön élő szerzetesek látták el. Köztük volt a pálosrendi „frater Gregorius“, a római Szent István rendház perjele, akikben minden bizonnyal a kolostori latinságnál már említett Gregorius Coelius Pannoniust, Bánffy Gergelyt kell sejttenünk.

Mindezek ellenére, éppen állásánál és hatalmánál fogva, nem lehetett mentes a humanizmus egy-két aktuális mozdulatának érintésétől sem. Verancsics Antal, kinek minden oka megvolt arra, hogy a nem egyszer könnyelmű viselkedését zord szemmel néző és a pénz forrását jelentő barátot magának megnyerje, néha-néha megkisérelte, hogy a maga humanista műveltségével és írói szándékaival hozzádörgölődjék. Könyveket küldött neki elolvasásra és a környezetében való szétoztásra. Adatgyűjtő tevékenységével is hozzáfordult, amint Werbőczyhez is. Fráter Györgytől önéletrajzát kérte. A barát meg is írta egy levélben. Mily megmerevedett önérzet beszél ebből a levélből! „*Ex nobili et antique stirpe dominorum Croatiae*“ származott, — írja — fiatalságában Hunyad várában, majd János király anyjánál élt „*non sine magna curialium miseria versatus*“. Megutálván az udvari életet, lépett be a „Heremiták“ rendjébe „*qui sine litteris erant*“ és csak később tanulta meg a tudományokat. Alig tíz-tizenöt sorban foglalja össze esztendőik vele kapcsolatos eseményeit, nem felejtve el annak megemlézését sem, hogy háromszor gyalog jött haza Lengyelországból. Hadd bámuljon a kényeskedő és panaszkodó Verancsics! Végül sietve lezárja a tettek egymást kergető sorát: „*A többit tudja, Dominatio Vestra, nincs szükség hosszú, de még rövid elbeszélésre sem!*“ Ezzel a rövid levéllel jutott Fráter György legközelebb a humanizmushoz. A hagyomány szerint halála pillanatában *breviárium*a és naplója feküdt előtte íróasztalán. Kolostori olvasmány és a humanista történet-látás önábrázoló, önigazoló írói szándéka, hagyomány és időszerűség vegyülete! Tragédiája még az irodalom területén is teljes volt. Alakja nem ezen a naplón keresztül, hanem a humanisták és a renaissance-világiságot tápláló Izabella udvar embereinek feljegyzésein át indult el a köztudatban való megörökődés útjára.

Az előbbieken egyre gyakrabban írtuk le Verancsics Antal

nevét. Valóban a humanista irodalom szálai az ő személyében futnak össze. Munkássága a János király oldalára került magyar humanisták között a legjelentékenyebb. Jelentékeny nemcsak belső minőségében és jövőt előkészítő mivoltában, hanem abban a módban is, ahogyan általa az írói szellem a politikailag nehéz időkben megtartotta magát. Verancsics itthon, a politikai tevékenység közepette azt a feladatot végezte el, melyet Oláh Mklós a személyes biztosságot adó külföldön. Kétségtelenül Verancsicsé volt a nehezebb feladat, az eredmény azonban mindkettejük munkája által azonos. A Mohács után bekövetkezett zavaros negyedszázadból ők ketten mentették át a magyar humanizmusból azt, ami megmenthető volt. Ami irodalmunkban az 1540-es évektől kezdve, majd a századközép után még megerősödve a humanizmus hagyomány-kereteiben jelentkezik, bizonyára másszínű, mint a Mátyás alatti vagy a Jagelló-humanizmus, de mégis folytatás, egyszer kialakult irodalmi réteg továbbfejlesztése. Verancsics Antal írásai, főként levelei, adják a legjobb alkalmat annak a meglátásához, hogy a Mohács előtti évekhez már inkább csak a tanulmányi idő emlékeivel kapcsolódó és a János király mellett boldogulását kereső, újabb keletű humanizmus mily kiterjedésig jutott el még a politika nehéz levegőjében is. Valami pontosan meghatározott és Verancsics személyéhez tapadó művelt, szervezett „kör“-ről nem beszélhetünk, de az eleven Verancsics mégis majdnem úgy áll elénk, mint központi mozgó erő. A lényegesebb politikai hatáskört és az anyagi eszközöket, melyek a humanista központosulás elengedhetetlen feltételei, ő a szellem erejével pótolta. Ez az ő személye köré csoportosítható erdélyi humanizmus részben azokból a férfiakból tevődött össze, akik János király politikájának mintegy a háttérében álltak. A dolgok valóságos intézése nem az ő kezükben volt, ezt a cselekvés emberei (Gritti, Fráter György) ragadták magukhoz. Az ő feladatuk a diplomáciai előkészítésben, megbeszélésekben rejtett. Azok számára, akik e háttérben levéssel, épen a régibb időkre pillantva, nem elégedtek meg és még helyüket a polgárivá alászálló humanizmusban, akár mint parókiás papok (Hadrianus Wolfhard, Honter), akár mint a felvidéki és az erdélyi német városi életben elhelyezhetők (Eck Bálint, Werner György), vagy mint iskolamesterek (Thesler Gáspár, Gönczi Melczer András, Kálmáncsehi Márton) nem találták meg, ez az élet második sorába való szorulás nem egyszer egyéni keservek indítója lett. Brodaricsnak nemcsak öregsége adott tekintélyt, hanem állandó összeköttetései a dolgokat intéző legmagasabb személyekkel. Az udvari humanizmus elmúlt varázsát az ő személye tartotta fenn s amíg élt, összekötőként nézett rá levelein át a Brüsszelben élő Oláh Miklós és a gyulafehérvári udvart humanista jegyekkel díszítgető Verancsics Antal. Midőn az 1540-es évekkel a Habsburg-király mellé átálló humanizmus látható jelekkel megerősödik és ez is a Mohács előtti szellem folytatójaként mutatja magát, az érvényesülés vágya előbb hirtelen menekülésekkel, majd végleges pártcserével hagyta

el az élet második sorát. Verancsics kétízben menekült így Olaszországba, Franciaországba és Krakkóba, míg a pártváltoztatásig eljutott.

A humanisták érezhették azt, hogy az akciók mögé szorultak, de azt semmi esetre sem, hogy el vannak zárva a műveltségi világtól. A gyakori követjárások, melyekre ők érthető okokból szívesen vállalkoztak, a szellem szükséges kapcsolatait mindig biztosították. A messze élő más műveltekkel, általában a külvilággal való megismerkedés vágya e külföld-járásokkal kielégült és általuk a szellem szándékai mindig új és új feladatokra ismerhettek rá. Brodarics, Frangepán Ferenc, Verancsics Antal, Csáky Mihály, Batthyány Orbán és Pesti Gáspár voltak a legfontosabb követségeken résztvevők. Néhány jelentősebb ismeretség és barátság is kialakult. Sadoletto Jacopo, Tomitius (Tomicki) Péter, Tarlonius (Tarlowski) Szaniszló, a még Erasmussal is levelezgető Zebredovi András, Paulus Jovius voltak az ismertebbek az újonnan szerzett idegen humanista barátok között. Maga a barátság már bizonyos mozgását hozta az irodalmi életnek. A barátságot fenntartó levél eszmei közösség, a „litterarum societas“ megteremtésére volt hivatva. „Verborum tam diu meminimus, donec auscultamus, in litteris apperentia et velut viva absentium simulacra etiam intuemur, contemplantes in his nomen, manum, signum ipsam denique scribentis voluntatem erga nos, tamquam veram imaginem sub hoc perinde ac syngrapho nobis transmissam“ — írta Verancsics. — Az ember írott betűn át való szemlélete ilyen utakon indult el. Az irodalmi barátkozás egyúttal alkalom volt arra is, hogy irodalmi művek egymásnak küldözgetésével és az azokra adott megjegyzésekkel a zavaros élet felszíne alatt némi irodalmi forgalom kialakulhasson. Verancsics Antal 1538-ban előkészítette leveleit a kiadásra. Ugyanekkor Jacobinus Jerémiásnak, brassói barátjának, verset küldött. Történeti adatgyűjtő munkássága már ebben az időben javában folyt. Fráter Györgytől, Werbőczitől adatokat kért, Basó Bálinttól pedig a nála lévő Ursinus Velius könyvet. A levelekben ápoltt irodalmi érintkezés kapcsolta bele az erdélyi magyar műveltségbe a szász humanizmust is. Verancsics az előbb mondott Jacobinus Jerémiás közvetítésével ismerkedett meg Honterrel, később Wagner Bálinttal, Brenner Mártonnal, Pomarius Keresztéllyel és vannak nyomok, melyek arra mutatnak, hogy a még Mohács előttről ismert, Janus Pannonicus-kiadó Wolfhard Adorjánnal is összeköttetésben állt. Honter megküldötte könyveit Verancsicsnak s bizonyára Wagner, Brenner és Pomarius is hasonlóképpen tett. Maga Verancsics még akkor, midőn nem határozta el magát a politikai pártváltoztatásra, teljesen hozzásimult ehhez a terjedő polgári jellegű és tudományos szász humanizmushoz. Az volt a terve, hogy Pomarius földrajzi műve mellett adja ki a maga történelmi művének azt a részét, melyben Erdély, Moldva és a Havasalföld római emlékeit gyűjtötte egybe. Mikor azonban 1549-ben Ferdinánd pártja felé tartó útján, Krakkóban egyik barát-

jánál megtalálta Bonfini kéziratban lévő történelmi művének néhány könyvét, a régibb humanista hagyományhoz fordult vissza és Brodarics Mohácsával együtt tervezte a teljes Bonfini és a maga munkáinak kiadását. A külföldi irodalmi kapcsolatok közül az olaszok a Mohácsot megelőző időhöz hasonlóan itt is tovább gyengültek. Verancsics ugyan még számos olasszal levelezgetett, kétszer meg is próbálta magát Olaszországba menteni, de oda- vagy visszaútja mindig Krakkón át vezetett. A „Cracoviensis genius“ — amint egyhelyütt írta — vonzása és hatása kézenfekvőbb s erősebb volt minden olasz összeköttetésnél. Az olasz műveltséggel való viszonylatban ő is folytatta azt a régibb konvenciót, mely állandóan csak a két műveltség különbségeire tekintett és szinte kötelességszerűen muto-gatta a magyar humanistát a barbár körülmények közé került szellem-ember szerepében. „Humanitatis atque urbanae conversationis oblitus... pene paganus sim ac montanus... non alium me quam Cyrcaeum quendam Metamorphosin factum putem...“ — írja Olaszországba. A lengyel műveltségben ez a konvenció értelmetlenné vált, a lengyel humanizmus is másodlagos műveltség volt, sőt éppen Magyarország az, ami e műveltséget oda közvetítette. János király Lengyelországba történt menekülése, Zsigmond lengyel királlyal való rokonsága, majd az Izabellával kötött házasság, az esetenként felmerülő lengyel politikai aspirációk az irodalom kapcsolatainak állandó erősítésül szolgáltak. Izabella erdélyi udvarában állandóan sok lengyel tartózkodott. Közöttük nevezetes volt a királynői titkár Porembius (Porembski), kivel Verancsics Antal még Krakkóban ismerkedett meg. Krakkóban való többszöri tartózkodását Verancsics mindig felhasználta arra, hogy lengyel baráti körét kibővítse. Gamrat krakkói püspök, Maczeowski chelmi püspök, Opalencki lengyel királyi udvarmester, a Németországból bevándorolt Bonerek és Lasky Szaniszló voltak gyakori levelekkel felkeresett barátai. Nem lehetetlen, hogy megfelelő alkalom esetén meg is telepedett volna Lengyelországban. Viszonya a felsoroltakkal sokszor nem is volt más, mint a pártfogó és a pártfogolté. A Bonerek ogrodineci otthonának leírása éppen olyan írás-típus, mint amilyen a Mohács előtti Magyarországon járó idegen humanisták kedveskedtek itteni pártfogóiknak. Verseit Gamrat jelentette meg, soha el nem készült történelmi művének bevezetését Boner Jánosnak és Lasky Szaniszlónak küldte meg, II. Zsigmond király esküvőjén mondott beszédét is lengyelek nyomatták ki és öccse János király házasságára írt epithalamiumát Tarloni Szaniszló támogatása hozta a nyilvánosság elé. A hozzá hasonló állásúak nagy számával is állandóan érintkezésben volt. Műveket küldött nekik és kapott tőlük, (Tricesius András, Vapovius Szaniszló) s ezekről véleményt cserélt. Ezek az eleven és bizonyára igen gyakorlati céloktól is táplált lengyel összeköttetések mellett minden más irányú elhalványult. Rotterdami Erasmust, noha Mohács után még levelet váltott vele, a magyarok közül nem ő, hanem a nyugatra kényszerült Oláh Miklós

síratva el. Verancsics már egri püspök volt, mikor levelezésbe kezdett az eltudományosodó olasz humanizmusnak a századközép magyar műveltségére is számottevően ható, a fejlődésben Erasmust felváltó alakjával, Paulus Manutiussal.

Mindez a János király mellett élő és erősen Lengyelország felé tekintő humanizmus Verancsics személyén át hagyta hátra a legkézzelfoghatóbb irodalmi nyomokat. A politikai élet irányítóiban szétterjedt humanista irodalmi műveltség részint megmaradt mint passzív befogadás, érdeklődés az irodalom jelenségei iránt, átalakult valamelyes pártfogássá, szervező középponttá, másrészt felémésztette a politikai gyakorlat. Beszédek irodalmi felépítése, politikai levelekben a klasszikus költészetből vett idézeteknek, stilfordulatoknak a fel-feltünése a jele az élet szolgálatába állt irodalmi műveltségnek. Minden művelt ember poétaként jött haza a külföldi egyetemekről s egy-egy külső alkalom, a humanista költészet e leggyakoribb ihletője meg is szólaltatta a tanultság e költészetét. (Istvánffy Pál, Csáky Mihály). Tanui lehetünk annak is, hogy ez a humanista irodalmi szándék megkezdte az elhajlást korszerűbb megvalósulás-formák (reformációs énekköltés, magyarnyelvű széphistória) felé. Ugyancsak állandóan folyt az a már említett kiegyenlítődési folyamat, mely egyformán eredett a régibb műveltségűeknek az újhoz való hozzáídomulásából. (Werbőczy, Fráter György) és az újnak alászállásából s amely folyamat a „litteraria plebs“ (Szerémi György), ez az igen lényeges új irodalmi réteg kialakulásához vezetett. Mindez most nem anyagunk, midőn a tradíció vonalát követjük. E tradíció megtartásában pedig Verancsics 1550-ig tartó írói munkássága a legfontosabb. Emberi alkata és életének külső körülményei egyaránt alkalmassá tették e hagyomány hordozására. Befejezett tanulmányok után érkezett haza Páduából. Néhány év még saját személye rendelkezésére is állott, mert a politika csak 1531-től kezdve vette igénybe erejét. Külföldi követségi útjait (Róma, Prága, kétszer Franciaország, többször Lengyelország) ő arra is felhasználta, hogy szellemét frissen tartsa. Kétszer próbálta kimenteni a tétlenség és az itthoni kielégítetlenség szorításaiból (1544—47, 1548—49) s minden egyes alkalommal új irodalmi tervekre buzdult fel. Itthon is számon tartott minden őt érdeklő tudós irodalmi lépést, akár a felvidéken bujkáló Andronicus Tranquillus pamflet-dialógusairól, akár Honter vagy Brenner kezdeményeiről volt szó. Legnagyobb élményül nála is dolgok változása, a „mutatio rerum“, saját korának izgalmai tekinthetők s a századközép történetírói lendülete benne is megtette az előkészület lépéseit. Állandóan gyűjtötte a jelen esemény-anyagát, megbízásokat adott másoknak, alacsonyabb műveltségűeknek, hogy bizonyos eseményeket, melyekben résztvettek, írásba foglaljanak. Ezzel nemcsak egyik kiindulópontja lett a humanista műveltség alábbszállásának, hanem hihetőleg egy-két magyarnyelvű írói kezdeménynek is. Abból a nyomtatásban 12 kötetet kitevő írásból, mely az ő neve alatt fenn-

maradt, a legtöbb ilyen gyűjött anyag. Levelein kívül két üdvözlő beszéd, egy-két történeti összefoglalás-töredék és egy csomó vers az, ami kétségtelenül az övé.

Vallotta, mint minden humanista, az írásos műveltség embert önmaga fölé emelő jelentőségét. „Illiterati homines semihomines, litterati vero semidei“. E műveltség megmutatása a versírás és a latin levél. Az utóbbi is irodalmi szentesítésű forma. Amint versei között nem egy van, mely „ex mandato“ készült, egyik krakkói tartózkodása idején levelet is írt megrendelésre egy apa nevében, ki fiát elvesztette s a résztvevő barátoknak megköszöni együttérzésüket. Említettük már, hogy még a század harmincas éveiben sajtó alá rendezte leveleit, okosan kiszámított szerénykedéssel ajánlván a gyűjteményt irogató öccsének, Mihálynak. Több levelén meglátszik, hogy már eredetileg is a nyilvánosságnak szánta. Általában megvolt benne az írói tehetségnek az az igen jelentős fajtája, mely minden pillanatban tudja emberi önmagát, tetteit és magatartását az irodalom formai kategóriáin át nézni. Leveleibe beszótt egy-egy úti kalandja, „tragoedia itineris mei“, a humanista levelek e kedvelt ható eleme, nála nem közönséges szemléltető erővel jelenik meg. Fráter Györggyel való utolsó együttléte „comoedia“-jának egyik részletében így írt: „Varadino eius (Fráter György) impensa cura que Colosvarum veni. Inde traha dextrorsum me sibi collocato, Albam secum deduxit. Nusquam prandium, nusquam coena sine me. Primi mei accobitus. Ad pelvim, ad guttum primus, meoque prius apponere quam suo quadro omnia et mecum meliores epularum portiones quasque communicare semper. Solus invitabar ad edendum, solus pene in omni verbo occurebam, et apellationes domini ad coelum usque subvexerant. Speciosane sunt ista? Atqui utinam vera atque amica. Albam ubi perventum, statim pensionem nunmariam ad me per internuntios misit... De re, quam volebamus, summum silentium. Promissorum ingentes cumuli. Benevolentiae et patrocini cuncta oblata. Nihil praeterea.“ A konvencionális levélstílus nem hordozhatta el az egyéni türelmetlenség mondanivalóját. A megírónak szinte a stíleremtés útjára kellett lépnie.

Költeményei Gamrat Péter krakkói püspöknek ajánlottan állítólag nyomtatásban is megjelentek. Az a gyűjtemény, mely munkái között fennmaradt, valóban a kiadásra előkészítettség minden jelét magán viseli. E gyűjteményben mintegy negyven verse található, egyik-másik csak töredékesen. Nagyobb részük azoknak a személyes összeköttetéseknek köszönhetné létét (a magyarok közül Mágócsy Gáspár, Csáky Mihály, Wolfhard Adorján stb.), melyekről már részben előbb szóltunk. A barátság biztosításának, az írói mesterszerű nehézségeinek, szellemes csipkelődéseknek, halottgyászolásnak, a gyakorlati életbölcsség egy-egy tételének szokványos humanista kifejezései ezek. A meglevő boldogságot nem szabad kockáztatnak kitenni, türelemmel kell kivárni a szerencsét, nem szabad nyugtalanul kergetni, az élet örömei az „amor, nummus,

nox et Bacchus“, mindennek a végén különben is ott a halál — ilyenféle gondolatok élnek versei hagyományos formáiban. A személyességnek arra a fokára, amelyre az önmagát szemlélő Oláh Miklós elért, ő nem tudott eljutni. Tisztes és kevésbé tisztes szerelmeire való emlékezéseiben az a fajta leplezetlenség kelleti magát, mely még olaszországi egyetemi éveinek maradéka. Egyben ő volt az utolsó magyar humanista udvari költő, aki király s főként egy királyné közvetlen közelében élve próbálta a maga irodalmi műveltségét és készségét hasznosítani. Egy-két költeményében a gyermek János Zsigmond ígéretes személye új reménység a Mátyás-hagyományok továbbplántálásában, ő az új hős, aki egységet, békét hoz majd az országnak. E hagyományos humanista költészet mégis két ponton mutat jövő alakulások felé. Verancsics Antal versei között két olasznyelvű is van. Az egyik madrigal, a másik szonett. Hogy még Olaszországban írta-e őket, nem lehet tudni. A humanizmusnak a vulgáris nyelvre és költői formákra való áthajlásával ez is egyik jele, egyben pedig első látható lépése annak a folyamatnak, mely a nemzeti nyelvű idegen költészet hatásaiban Balassa Bálintig vezet. A másik jelenség, mely figyelmet érdemel, két verse „De Transsylvania“. Itt egy pillanatra történetkutató munkásságára kell ismét emlékeznünk. A brassói reformátor-humanistákkal (Honter, Wagner) éppen Erdély római múltját kereső tevékenysége hozta össze és a szász tudományosság más. Erdélyt kutató képviselőivel (Pomarius) is összeköttetésben állt. Munkáik felől folyton érdeklődött, műveiket megkapta és külföldre is továbbította őket. Egyik ilyen külföldre szánt könyvet kísérő levelében nem minden büszkeség nélkül választotta el a római emléket egyet sem felmutatni tudó Moldvát a gazdag emlékű Erdélytől: „In Transsylvania passim ubique, in Tarnsalpina circa ripas dumtaxat Istri Romanorum visuntur vestigia sive inscriptionem sive numismatum, sive urbicorum aedificiorum et imaginum tam hominum, quam Deorum immortalium... quibus et domus mea spectabilior est, ut votiva praetermittam simulacra... In Moldavia ne umbra quidem apparet, quantum ab indigenis, quam ab exteris, qui lustrarunt eam provinciam, rescire potui“. A humanizmus mindig környezetteremtő. Vagy azért, hogy e környezet barbárságával ellenségesen szemben álljon, vagy pedig, hogy önértékének kellően díszes hátteret építsen. Így rajzolgatta külföldi barátainak írt leveleiben a tudósokat pártfogoló király és a férfias erélyű, uralkodásra termett királyné arcképét, a maga tevékenységét és — amint előbb láttuk — saját háza kincseit s a római emlékeket rejtő Erdély képét is. Az európai renaissance-műveltség e keleti határán a nyugatról eredt Verancsics és a szász humanizmus rajzolta bele ezt a földrészt az új műveltség egyetemes térképébe. Az említett két vers közül az egyik, mely Verancsics gyűjteménye elején is áll, a felfedezés hangján szólal meg:

*Septem castrorum nullis reticenda diebus
Terra erit, his elegis sit modo vita eis.
Cuius, ego admiror, cur non meminere priores,
Largius et scriptis inseruere suis.
Romuleo quum sit praesertim recta Senatu,
Et latiis longo tempore culta viris.*

A történeti emlékeken kívül ez a föld a természeti kincseknek is gyűjtőhelye: aranylő fűrtű szőlők, bővizű folyók, gyógyforrások, ásványi kincsek, termékeny földek a humanista „tündérkert“ alkotó elemei. „Quae Dacia est priscis, Trans haec Sylvania nostris dicitur — a nyugatról jött műveltség honfoglalása volt ez.

E műveltségnek legnagyobb gondja ön maga volt. A politika egyéni sorsot alakító tényein kívül az életből csak azt hallotta ki, ami a műveltségi igénynek megfelel. A hagyományos humanizmus és ennek főképviselője, Verancsics a reformációt csak mint távoli és elvesző hangot hallotta s életet átformáló jelentőségét nem is sejtette. „Tu interim — írta a már kétségtelenül állásfoglaló Csáky Mihálynak — Daedalum agas, ne aut nimium calere aut frigere velis. Saluberrinum erit *temperamento uti in actionibus huius temporis*. Medio inquit poeta, tutissimum ibis“. Ez a „temperamentum“ által biztosított „medium“ éppen maga a műveltség volt. A törpényi lutheránus pap, a valamikori Janus-kiadó Wolfhard Adorján Verancsics epitaphiumában „assertor verae religionis“, mert egészen mást értett ő a vallás alatt, mint akár a középkori katolicizmus, akár a reformáció. A vallása miatt már üldöztetést szenvedő Pomariust azzal vigasztalta, hogy „alii *electi* multi“ is keserítettnek véleményük miatt. Az egymással éppen a vallás kérdéseiben vitába keveredő két barátját Jacobinus Jerémiást és Hontert a humanista barátság varázsos erejével igyekezett egymással megbékíteni. „Non possum illi (Honter) non favere, necque te (Jacobinus) amare“. Az orthodox humanizmus előtt a reformáció maga is a műveltség színeiben jelentkezett, a műveltek számára valóban „új tudomány“ volt s ezek a műveltek inkább Melanchtonra tekintettek, mint Lutherre. Melanchton arcképéhez Verancsics is írt verset. Abban a levélben, melyben Melanchton Dévai Bíró Mátyást Nádasdy Tamásnak ajánlotta, előbb és hosszasan volt szó arról, hogy Nádasdy „nagy költséggel iskolát állított és a tisztas tudományok tanulását felébresztette“, mint „a gyülekezet tisztábban tanításá“-ról.

Mindez majd a reformáció irodalmi arcának rajzában fog érdekelni bennünket. A Mohács előtti eredetű humanizmus életében a század negyedik évtizede a választóvonal. Ebben az időben újabb kristályosodás jött létre. Brodarics még 1540 előtt meghalt, nem-sokára Statileo is. János királyt már régebben elhagyta Nádasdy Tamás, követte Frangepán Ferenc s a századközép idején Verancsics. A szász Reichersdorf 1541-ben már Ferdinándnak és Gerendi Miklósnak ajánlotta könyvét, Brenner Márton Bonfini-kiadása Révay

Ferenc neve alatt jelent meg, amint a középeurópai latinságba ismét visszahajló Sylvester János is Ferdinánd királynak ajánlotta előbb bibliáját, majd egy politikai tárgyú elégiáját. Oláh Miklós hazaérkezéssel a hagyományok csak újabb lendületet kaptak. A már szinte irodalmi középponttá lett Sárovarra 1550-ben Sylvester, Abádi, Dévai Biró után beállít Verancsics egy Krakkóban megtalált Bonfini-kézirattal könyvesládájában. Krakkóban ugyanaz az Ephorinus Anselmus volt az orvosa, aki a *Puerilium Colloquium* 1527-es kiadását (benne Sylvester csinálta a magyar részt) elkészítette. Erdélyben pedig a gyermek János Zsigmond nevelését, melyet még a szerzetes Fráter György kezdett meg, átvette egyidőre a reformációellenes Novicampianus Albertus lengyel humanista, utána pedig a socinianizmus felé haladó Csáky Mihályé lett a nevelés gondja. Izabella orvosát, Brenner Mártont, Blandrata váltja fel. Erdély műveltségének új színeződése van útban. A műveltségi szálak újabb bogyózódása kezdődik a részekre szakadt Magyarországon. A szétbomló háttér, eltűnő kolostor és átalakuló humanizmus előtt pedig reformációs irodalom és új tudatú magyar nyelvűség emelkedik fel.⁴

Kerecsényi Dezső

⁴ Veress Endre: Izabella királyné. Bp. 1901. — Szádeczky Lajos: Izabella és János Zsigmond Lengyelországban. Bp. 1888. — Komáromy András: Nyalábvár és uralma. Századok. 1894. — Kujáni Gábor: Brodarics István szereplése János király oldalán. Századok. 1914. — Brodarics levelei. Tört. Tár. 1908. — Pray György: Epistolae Procerum. Pozsony. 1786. — Sörös Pongrácz: Frangepán Ferenc kalocsai érsek, egri püspök. Századok. 1917. — J. Sadoletto: Epistolarum Libri, Köln. 1572. — Sörös Pongrácz: Statileo János életéhez. Pannonhalmi főisk. évkönyve. 1915/16. — Fraknoi Vilmos: Werbőczy István életrajza. Bp. 1899. — Kretschmayr Henrik: Gritti Lajos. Bp. 1901. — Lukinich Imre: Andronicus Tranquillus életéhez. Levéltári Közl. 1923. — Andronicus Tranquillus Epistola-jai a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteményében. (1578-ban Franciscus Andronicustól készített és Lasky Albertnek ajánlott másolat.) — Kardos Tibor: Reneszánsz királyfiak neveltetése. Apollo. 1935. — Károlyi Árpád: Codex Epistolaris Fr. Georgii. Bp. 1881. — Holik Flóris: Istvánffy Miklós mint költő. It. K. 1922. — Sörös Pongrácz: Verancsics Antal élete. Esztergom. 1898. — Acsády Ignác: Verancsics Antal és Szerémi György. It. K. 1894. — Verancsics Antal műveit I. M. Tört. Eml. II. oszt., főként a VI., VII. és XII. köt.